[1]शुक्ल [2]कृष्ण दुबै मार्ग जगत्का छन् [3]सनातन ।
यौटा फर्कन पर्दैन, अर्कोले पर्छ फर्कन ।।

यस प्रकारले जगत्का शुक्ल र कृष्ण अर्थात् प्रकाशमय र अन्धकारमय दुइ नित्यगति या स्थिर मार्ग छन्-एक बाटोबाट जानाले फर्कनुपर्दैन, अर्को बाटोबाट जानाले फर्कनुपर्दछ ।।

दुईमार्गको तत्वजानी कर्म गर्नू-

नैते सृती पार्थ ! जानन् योगी मुह्यति कश्चन ।।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवाऽर्जुन? ।।२७।।

यी दुई गति जानेको योगी फस्दैन मोहमा ।
तस्मात् तिमि पनि योगी होऊ लौ सब कालमा ।

हे पार्थ ! यिनै दुइ मार्गलाई तत्वपूर्वक जान्ने कुनै पनि कर्मयोगी मोहमा फँस्दैन, अतएव, हे अर्जुन ! तिमी सदा सर्वदा कर्मयोगयुक्त होऊ ।।

वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव
दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ।।२८।।

---

१. देवयान वा अर्चिरादि मार्ग-यसमा मरेको देह अग्निमा जलाउनाले अग्निदेवबाटनै ती पूर्वोक्त नाम भएका मार्गको शुरू हुन्छ र योगी फेरि जन्म लिन आउँदैन । २. पितृयान वा धूम्र आदि मार्ग-यसमा मरेकाको देह पूर्वोक्त नाम हूँदै चन्द्रलोक तर्फ पुगेर पुण्य सिद्धियेपछि त्यसले फर्केर जन्म लिन आउनुपर्दछ । ३. नभई नछोड्ने ।

जाने पछी [१]यो, तप, यज्ञ, दान,
वेदादिमा जो छ [२]फल-प्रधान,
सोझै गरी लंघन त्यो तमाम।
[३]ब्रह्मज्ञले पाउँछ [४]आदि-धाम ।।

यो कहिएको तत्वलाई जानिलिनाले वेद, यज्ञ, तपस्या र दानहरूमा जो पुण्यफल बयान गरिएको छ, कर्मयोगीले ती सबलाई नाघेर तीमन्दा परको आद्य-स्थान (मुक्ति) लाई प्राप्त गर्दछ । (३३८)

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे 'अक्षरब्रह्मयोगो' नाम
अष्टमोऽध्यायः ।।८।।

इति नेपालीभाषामा कोमलगीता 'अक्षरब्रह्मयोगोनाम'
अष्टम अध्याय समाप्त ।।८।।

१. पहिले कहिएको तत्व । २. मुख्य फल । ३. ब्रह्मवेत्ता कर्मजोगीले । ४. पहिला स्थान (मुक्ति) ।

ॐ

श्रीमद्‌भगवद्‌गीता

कोमलगीता

राजविद्या-राजगुह्ययोग ९

ज्ञानविज्ञान भक्तिमार्ग राजमार्गहो-

श्रीभगवानुवाच-

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ।।१।।

विज्ञान-युक्त यो ज्ञान भन्छु जो [१]अतिगुह्य छ ।
[२]दोषदर्शी नभै जान, यस्ले पाप छुटाउँछ ।।

भगवान्‌ले भन्नुभयो-अब तिमी दोषदर्शी भएका छैनौ, यसनिमित्त गुप्तभन्दा पनि गुप्त, विज्ञानले सहित ज्ञान तिमीलाई बताउँछु, जो जान्नाले पाप (मोह) बाट मुक्त हुनेछौ ।।

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ।।२।।

[३]विद्या र गुह्यको राजा यो श्रेष्ठ र पवित्र छ ।
[४]प्रत्यक्ष सुख-बोधादि दिने अक्षय्य धर्म छ ।।

यो ज्ञान, संपूर्ण गुह्यहरूमा राजा (श्रेष्ठ) छ, यो राजविद्या

---

१. ज्यादा नै रहस्य । २. दोषदृष्टिले नहेर्ने । ३. जान्न लायक कुरा । ४. तत्कालैसामन्नेमा । ५. सुख र ज्ञान ।

अर्थात् सब विद्यामा श्रेष्ठ, पवित्र र प्रत्यक्ष बोध गराउने यस्तो छ, यसको आचरण सुखकारक, कहिल्यै ननासिने र धर्मयुक्तछ ।।

अश्रद्दधानाः पुरूषा धर्मस्याऽस्य परन्तप ! ।।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ।।३।।

हे पार्थ ! जसले श्रद्धा राख्तैनन् यस धर्ममा ।
ममाती नपुगी झर्छन् [१]मृत्यु-संसार-मार्गमा ।।

हे परन्तप ! यसमा श्रद्धा नराख्ने पुरूषहरूले मलाई पाउन सक्दैनन् , तिनीहरू मर्नुपर्ने यस संसारका मार्गमा फर्केर आउँदछन् , अर्थात् तिनीलाई मोक्ष मिल्दैन ।।

आत्माको योगसामर्थ्य-

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाऽहं तेष्ववस्थितः ।।४।।

अव्यक्तरूपी मैले नै यो जगत् [२]परिपूर्ण छ ।
ममा छन् यी सबै प्राणी, मा तिन्मा छैन [३]संस्थित ।।

मैले आफ्नो अव्यक्तस्वरूपले यो समग्र जगत्लाई व्याप्त गरेको छु, ममा सब प्राणीहरू छन् , परन्तु म तिनीहरूमा रहेको छैन ।।

न चमत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममाऽऽत्मा भूतभावनः ।।५।।

छैनन् प्राणी ममा पार्थ ! हेर यो योग-[४]ऐश्वर ।
पैदा मै गर्छु , मै धर्छु, म छैन तिनमा तर ।।

---

१. मृत्यु हुने यो संसारी मार्गमा । २. ढाकिएको । ३. रहेको ।
४. यस्तो रहेछ भनी ठेगाना गर्न नसकिने ईश्वरीशक्ति ।

सब प्राणीहरू ममा रहेका पनि छैनन् ! हेर, ईश्वरको यो कस्तो चमत्कार या योगसामर्थ्य छ? प्राणीलाई उत्पन्न गर्ने भएको, मेरो आत्मा तिनीलाई पालन धारण गरेर पनि फेरि तिनैमा रहेको छैन ।।

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ।।६।।

[१]सर्वत्र घुमने वायु जस्तो आकाशभित्र छ ।
त्यस्तै प्राणीहरू सारा ममा छन् बुझ्नुपर्दछ ।।

सर्वत्र घुम्ने, यो महान् , वायु जस्तै सधैं आकाशमा नै रहेको हुन्छ, त्यस्तै यी सब भूत-प्राणी ममा रहेका छन् , यस्तो तिमीले संझना राख ।।

मायाबाट सृष्टिस्थितिलयः-

सर्वभूतानि कौन्तेय ! प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।।
कल्पक्षये, पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ।।७।।

मेरै प्रकृतिमा प्राणी छिप्छन् [२]प्रलयकालमा ।
मै फेरि सिर्जना तिन्को गर्छु [३]कल्पादिकालमा ।।

हे कौन्तेय ! कल्पको अन्त्यमा (प्रलयकालमा) सब भूत (प्राणिसमुदाय) मेरै प्रकृतिमा आएर लीन हुन्छन् औ कल्पको आरम्भमा अर्थात् ब्रह्माका दिनको आरंभमा म नै फेरि तिनलाई उत्पन्न गर्दछु ।।

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ।।८।।

मेरी प्रकृतिको [४]वश्य यो सम्पूर्ण चराचर ।
उसैलाई लिई साथ सृष्टि गर्छु बराबर ।।

---

१. जतातै । २. ब्रह्माको रात्रीमा । ३. ब्रह्माको दिनभरमा । ४. अधीन भएको ।

म आफ्नो प्रकृतिलाई हात लिएर, आफ्ना आफ्ना कर्महरूले बाँधियेका प्राणीको यो समग्र समुदायलाई बराबर निर्माण गर्दछु जो कि, त्यही प्रकृतिको कब्जामा रहेको हुनाले पराधीन छ।

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय! ।।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ।।९।।

[1]उदासीन सरी बस्छु, तिन्मा आसक्ति गर्दिन ।
त्यसैले कर्म ती पार्थ! हुन्नन मकन बन्धन ।।

परन्तु, हे धनञ्जय! यो सृष्टि रचना गर्ने कामना मेरो आसक्ति छैन, म उदासीन (भए नभएका समान) यस्तो भइरहेको छु, यसै कारण ती कर्महरू मलाई बन्धन गर्ने हुँदैनन् ।।

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते स चराचरम ।।
हेतुनानेन कौन्तेय! जगद्विपरिवर्तते।।१०।।

गर्छे प्रकृतिले सृष्टि मै [2]अध्यक्ष लिईकन ।
यसैले यो जगत्को छ सदा [3]संहार-सिर्जन ।।

म अध्यक्ष अर्थात् मालिक भएर प्रकृतिबाट सारा चराचरको सृष्टिलाई उत्पन्न गराउँछु, यसैले हे कौन्तेय! यो जगत्को बन्नु र भत्कनु बराबर नै भइरहेको छ ।।

ईश्वरको निन्दागर्ने आसुरी प्रकृतिका-

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ।।११।।

---

१. समभाव राख्ने । २. ठूलो मालिक । ३. नाश र उत्पत्ति ।

[१]महेश-भाव यो मेरो सर्वोच्च नबुझीकन ।
मानिसै हो भनी मूर्ख गर्दछन् [२]अपहेलन ।।

मूढहरू मेरो परम (उत्तम) स्वरूपलाई पहिचान्दैनन् , जो कि सब प्राणीको महान् ईश्वर छ, तिनि मलाई मनुष्यको शरीर धारण गर्ने अर्थात् मनुष्य संझेर मेरो अपहेलन गर्दछन् ।।

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिंमोहिनी सृताः ।।१२।।

ती मूढ जनका आशा, ज्ञान, कर्म फजूल छन् ।
[३]मोह गर्ने, राक्षसी र [४]आसुरी-भाव धर्दछन् ।।

तिनको आशा व्यर्थ छ, कर्म फजूल छ, ज्ञान निरर्थक छ, औ चित्त पनि भ्रम छ, जो मोहात्मक राक्षसी र आसुरी स्वभावको सदा आश्रय गरिरहन्छन् ।।

ज्ञानयज्ञले भज्ने दैवीप्रकृतिका-

महात्मानस्तु मां पार्थ ! दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ।।१३।।

[५]दैवी प्रकृतिका धीर महात्माहरू मैकन ।
[६]आद्य, [७]अव्यय संझेर भज्छन [८]एकत्व लीकन ।।

परन्तु, हे पार्थ ! दैवी प्रकृतिको आश्रय गर्ने, महात्माहरू कहिल्यै पनि नडासिने, सब प्राणीको आदिस्थान मलाई नै पहिचानेर एकत्व भावले मेरै भजन गर्दछन् ।।

---

१. महेश्वरपना । २. हेला । ३. अज्ञान । ४. दैत्यको पन । ५. सत्त्वगुणी । ६. शवभन्दा पहिले । ७. नाश नहुने । ८. एकाग्रभावले।

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ।।१५।।

भक्ति-साथ सदा गर्दै [1]यत्न, [2]वन्दन, [3]कीर्तन ।
दृढव्रती सबै योगी मेरै गर्छन् [4]उपासन ।।

अरू यत्नवान् कर्मयोगीहरू दृढव्रत लिई, योगयुक्त भएर, सधैं मेरो कीर्तन र नमस्कार गर्दै, भक्तिपूर्वक मेरै उपासना गरिरहन्छन् ।

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ।।१५।।

[5]बिश्वतोमुख, मैलाई [6]द्वैत-[7]अद्वैत-भावले ।
गर्छन् सेवा कुनै योगी अनेकौं ज्ञान-यज्ञले ।।

यस्तै अरू कुनै पुरूषहरू एकत्व अर्थात् अभेद भावले र पृथकत्व अर्थात् भेदभावले अथवा अनेक प्रकार ज्ञानयज्ञले पूजा गरेर, सर्वतोमुख (जहाँ तहीं रहेको) मेरो नै उपासना गर्दछन् ।।

ईश्वर सर्वत्र छ-

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।।
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ।।१६।।

म हूँ क्रतु, म हूँ यज्ञ, स्वधा हूँ, औषधी म हूँ ।
म हूँ मन्त्र, म हूँ आज्य, म हूँ अग्नि, म होम[8] हूँ

१.पाउन कोशिश । २. नमस्कार । ३. भजन । ४. सेवा । ५. जताततै मुख भएको । ६. भिन्न भिन्न छ भन्ने बुद्धिले । ७. एक मात्र छ भन्ने बुद्धिले । ८. हवनक्रिया ।

क्रतु (श्रौतयज्ञ) म हुँ, यज्ञ (स्मार्तयज्ञ) म हुँ, स्वधा अर्थात् श्राद्धमा पितृहरूलाई अर्पण गरिने अन्न म हुँ, औषध अर्थात् वनस्पतिबाट यज्ञका निमित्त उत्पन्न भएको अन्न म हुँ, यज्ञमा हवन गर्दा पढिने मन्त्र म हुँ, घिउ, अग्निमा चढाइएको आहुँति पनि म हुँ ।।

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।।
वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च ।।१७।।

यो लोकको पिता, माता, बाजे, धाता म हूँ सब ।
पवित्र, [1]वेद्य, ओङ्कार, ऋक् , यजुस्, साम, मै सब ।।

यस जगत्को पिता, माता, धाता (आधार), पितामह (बाज्ये) म हुँ, जो केही पवित्र र जो केही जान्न योग्य छ त्यो र ॐकार, ऋग्वेद, सामवेद र यजुर्वेद पनि मै हुँ ।।

गतिर्भर्त्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत ।।
प्रभवः प्रलयस्थानं निधानं बीजमव्ययम् ।।१८।।

साक्षी, भर्ता, गति, स्वामी, [2]रक्षिता, मित्र, वास हुँ ।
मै सृष्टि नाशको स्थान, कारणी [3]नित्य बीज हुँ ।।

सबको गति, सबको पोषक, प्रभु साक्षी, वासस्थान, शरण, संगी, उत्पत्ति, प्रलय पालन गर्ने, कारण र कहिल्यै ननासिने, बीजस्वरूप पनि मै हुँ ।।

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ! ।।१९।।

---

१. जान्न लायक । २. शरण लिने । ३. कहिल्यै ननासिने ।

मै तपाउँछु, मै वर्षा रोक्छु, म वृष्टि गर्दछु ।
मै छु [1]अमृत, मै मृत्यु, [2]सत् [3]असत्, यो सबै म छु

हे अर्जुन ? मै गर्मी दिन्छु, मैं पानीलाई रोक्दछु र वर्षाउँछु, अमृत अथवा मृत्यु पनि मैं छु, अनि सत् (ननासिने) र असत् (नासिने) पनि केवल मैं छु ।।

यज्ञका स्वर्गादिफल अनित्यछन्

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-
मश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ।।२०।।

[4]वेद-ज्ञाता, [5]सोम पी, पाप फाली
मेरै गर्दै यज्ञ [6]स्वर्गैषणा ली,
जान्छन् [7]पुण्य-प्राप्य त्यो स्वर्ग पाई,
भोग्छन् नाना देवको भोगलाई ।

जो त्रैविद्य अर्थात् ऋक् यजु साम-यी तीनै वेदका कर्म गर्ने र सोमलता पान गर्ने अर्थात् सोमयाजी, पापले रहित, पुरूषहरू यज्ञद्वारा मेरो पूजा गरेर स्वर्गलोक प्राप्तिको इच्छा गर्दछन्, ती सबैले इन्द्रको पुण्य लोकमा (स्वर्गमा) पुगेर देवताका अनेक, दिव्य, भोगहरू उपभोग गर्दछन् ।।

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।।

---

१. अमृतरूप (नमर्ने)। २. सधैं भइरहने । ३. कहिल्यै नहुने । ४. वेद जान्नेहरू । ५. सोमलता । ६. स्वर्गको इच्छा गर्ने । ७. पुण्यले पाइने ।

एवं त्रयीधर्मनुप्रपन्ना
गतागतं कामकामा लभन्ते ।।२१।।

भोगी ठूलो पुण्यको [1]स्वर्गलोक,
झर्छन् [2]पुण्यक्षीण भै मर्त्यलोक,
यस्तै जानू आउनू नित्य हुन्छन् ,
[3]कामेच्छा ली जो [4]त्रयी-धर्म गर्छन् ।

अनि त्यो विशाल स्वर्गलोकको उपभोग गरेर, पुण्य सकिएपछि तिनी फेरि जन्म लिनलाई मृत्युलोकमा (मनुष्यलोकमा) आउँदछन्, यस तरहले त्रयीधर्म अर्थात् वेदत्रयका यज्ञयाग आदि श्रौतधर्मको पालन गर्नेहरू र फलेच्छा अर्थात् काम्य उपभोगको इच्छा गरी कर्म गर्नेहरूलाई स्वर्गमा जानु र यहाँ आउनु बराबर परिरहन्छ ।।

भक्तिबाटसबैहुन्छ

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ।।२२।।

[5]एकत्व-साथ जो मेरो गर्छन् भजन-चिन्तन ।
दिन्छु ती कर्मयोगीमा मै [6]योग-[7]क्षेम-[8]साधन ।।

जो, अरू कसैको आश्रय नगर्ने, जनहरू मेरै चिन्तन गरी मलाई भज्दछन्, ती नित्ययोगयुक्त पुरूषलाई योगक्षेम (सांसारिक नित्य निर्वाह) पनि म गराइदिन्छु ।।

---

१. इन्द्रलोक । २. पुण्य सकिनु । ३. फलको चाहना । ४. तीनै वेदका धर्म । ५. एकाग्रतासंग । ६. नपाएको कुरा जुराउनु । ७. पाइएका चीजको रक्षा । ८. सामग्री ।

भावनानुसारले देवतारफल-

येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।।
तेऽपि मामेव कौन्तेय ! यजन्त्यविधि पूर्वकम् ।।२३।।

जो अरू देवमा भक्ति श्रद्धा राखेर भज्दछन् ।
ती पनी विधि छोडेर मेरै पूजन गर्दछन् ।।

हे कौन्तेय ! श्रद्धायुक्त भएर, अरू देवताहरूको भक्त बनी, जो मानिस पूजन गर्दछन्, ती पनि विधिपूर्वक नहोस् सही, एक किसिमले मेरो नै पूजा गर्दछन् ।।

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।।
न तु मामभिजानन्ति तत्वेनातश्च्यवन्ति ते ।।२४।।

संपूर्ण यज्ञको भोक्ता, मै स्वामी पनि, अर्जुन ! ।
न जानीकन यो मेरो तत्व, गिर्छन [1]तिनी जन ।।

किनभने, सब यज्ञको भोक्ता र मालिक पनि मै हुँ, किन्तु तिनीहरू मलाई तत्वपूर्वक जान्दैनन् , यसै उसले ती पतन भइजान्छन् ।।

यान्ति देवव्रता देवान्पितृन्यान्ति पितृव्रता ।।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ।।२५।।

[2]देव-पूजक देवैमा, पितृमा पितृ-पूजक ।
भूत-पूजक भूतैमा, जान्छन् मैमा म-पूजक ।।

देवताहरूको व्रत गर्नेहरू उनैको साथ (स्वर्गलोकमा), पितृहरूको व्रत गर्नेहरू पितृका साथ (पितृलोकमा), भिन्न-भिन्न भूतहरूलाई पुज्नेहरू

---

१. फल चाहना गरी कर्म गर्ने । २. देवता मात्रे ।

भूतहरूकै साथ (भूतलोकमा) र मेरो पूजा गर्नेहरू मेरै साथ (वैकुण्ठमा) आउँदछन् ।।

भक्तिलेजे अर्प्योउसैमा ईश्वरखुश-

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मन: ।।२६।।

[१]भक्तिमान् ले [२]पत्र, [३]पुष्प, फल, पानी, समर्पण ।
जे गर्छ भक्तिको भेट लिन्छु त्यो सब अर्जुन ।।

जो भक्त मलाई भक्तिले केही पात, फूल, फल, अथवा यथाशक्ति अलिकति पानी मात्र समर्पण गर्दछ भने पनि, त्यस नियत चित्त पुरूषका भक्तिको भेटलाई म खुशीसाथ ग्रहण गर्दछु ।।

सवैकर्म गर्दा ईश्वरार्पण गर्नू-

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।।
यत्तपस्यसि कौन्तेय ! तत्कुरूष्व मदर्पणम् ।।२७।।

तिमी जे गर्दछौ, खान्छौ, दिन्छौ वा होम गर्दछौ ।
मैमा त्यो [४]अर्प संपूर्ण पार्थ ! जो तप गर्दछौ ।।

हे कौन्तेय ! तिमी जो कुछ गर्दछौ, जो खान्छौ, जो होम गर्दछौ जो दान गर्दछौ अनि जो तप गर्दछौ, त्यो सब मलाई नै अर्पण गर्ने गर ।।

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनै: ।।
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ।।२८।।

---

१. अभियुक्त पुरूषले । २. पात । ३. फूल । ४. अर्पण गर ।

शुभाशुभ दिने कर्म-बन्धबाट यसो गरी ।
उम्की, भै [१]योग-युक्तात्मा मैमा मिल्छौ सरासरी ।।

यसरी बर्तनाले कर्म गरेर पनि कर्महरूका शुभ-अशुभ फलरूप बन्धनहरूबाट तिमी अलग रहनेछौ र कर्मफलहरूको संन्यास गर्ने यो योगले युक्तात्मा अर्थात् शुद्ध अन्तःकरण भएको बनेर मुक्त भई ममा नै मिल्नेछौ ।।

भक्तजति सबैको एकै गति-

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ।।२९।।

[२]प्रियाप्रिय कुनै छैनन् समान सबमा म छु ।
तर भक्तहरू मेरा ममा छन्, तिनमा म छु ।।

म सबैमा एकनास छु, न मलाई कुनै द्वेष्य (अप्रिय) छ, न कोही प्रिय छ, तर, भक्तिले जो मेरो भजन गर्दछन्, ती ममा छन्, औ म पनि तिनैमा छु ।।

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ।।३०।। ।

[३]दुरात्मा पनि एकत्व लिई [४]मदभक्त भो भने ।
साधु हो-[५]व्यवसायै छ त्यस्को पार लगाउने ।।

ज्यादा नै दुराचारी पो किन नहोस्, यदि त्यो मलाई अनन्यभावले

१. संन्यासले शुद्ध अन्तःकरण भएको । २. प्यारो नप्यारो । ३. पहिले दुराचरण गर्ने पुरूष । ४. मेरो भक्त । ५. बढ़िया कुरामा लागिपरेको बुद्धि नै ।

भजन गर्दछ भने, त्यसलाई ठूलो साधु (महात्मा) नै संझनुपर्दछ, किनभने, अब त्यसको बुद्धिको ठेगान असल लागिरहेछ ।।

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।।
कौन्तेय! प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ।।३१।।

चाँडै त्यो हुन्छ [१]धर्मात्मा, सर्वदा शान्ति पाउँछ ।
पार्थ! यो संझना राख भक्तको के विनाश छ ? ।।

त्यो चाँडो नै धर्मात्मा हुन जान्छ र नित्य शान्ति पनि पाउँदछ । हे कौन्तेय! तिमीले यो कुरा मनमा बहुतै दृढ गरी राख कि, मेरो भक्त कहिल्यै पनि नासिदैन ।।

मां हि पार्थ! व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ।।३२।।

मेरो आश्रय गर्नाले [२]पापयोनि अनेकन ।
स्त्री, वैश्य शूद्र संपूर्ण पाउँछन् [३]गति अर्जुन ! ।।

किनभने, हे पार्थ! मेरो आश्रय (शरण) गर्नाले स्त्रीहरू, वैश्यहरू, शूद्रहरू र अन्त्यज आदि जो पापयोनि (नीचयोनि) छन् , ती पनि परमगति पाउँदछन् ।।

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ।।३३।।

धर्मात्मा [४]विप्र, [५]राजर्षि भक्तको के कुरा छ र ।
दुःखी अनित्य चोलामा मेरो सेवा सधैं गर ।।

---

१. धर्ममा मन भएको । २. अन्त्यजाति । ३. परमगति (मुक्ति) । ४. ब्राह्मण । ५. राजर्षि (क्षत्रिय)।

अब पुण्यात्मा ब्राह्मणहरूको, मेरा भक्त राजर्षि क्षत्रियहरूको ता कुरा नै के भन्नुपर्ला? तिमी यो अनित्य र दुःखकारक मृत्युलोकमा छौ, यस कारण मेरो भजन सदा सर्वदा गरिरहू ।।

ईश्वरार्पण कर्मयोगको उपदेश-

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरू ।।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ।।३५।।

ममा मन, ममा भक्ति, मेरै यज्ञ र [१]वन्दन ।
गर, यै योगले मिल्छौ मैमा [२]तन्मय भैकन ।।

ममा मन लगाऊ, मेरो भक्त बन, मेरो पूजन गर, मलाई नै नमस्कार गर, यस प्रकारले मत्परायण हुँदै योगको अभ्यास गर्नाले मलाई (ईश्वरलाई) नै प्राप्त गर्नेछौ (पाउनेछौ) । (३७३)

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे 'राजविद्या-राजगुह्ययोगो' नाम
नवमोऽध्यायः ।।९।।इति नेपालीभाषामा कोमलगीता 'राजविद्या-
राजगुह्ययोगो' नाम
नवम अध्याय समाप्त ।।९।।

१. नमस्कार । २. त्यही स्वरूप ।

ॐ

श्रीमद्‍भगवद्‍गीता

कोमलगीता

विभूति-योग १०

देवता ऋषिसबको आदि ब्रह्म हो -

श्रीभगवानुवाच-

भूय एव महाबाहो! शृणु मे परमं वचः ।।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ।।१।।

मेरा वचनले [1]तुष्ट तिमिलाई म अर्जुन ! ।
हिताखातिरमा भन्छु फेरि [2]श्रेष्ठ कुराकन ।।

भगवान्‌ले भन्नुभयो - हे महाबाहु ! मेरो भाषणबाट सन्तुष्ट हुने तिमीलाई, तिम्रै हितका निमित्त म फेरि एक असल कुरा भन्दछु, त्यो सुन ।।

न मे बिदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ।।२।।

उत्पत्ति जान्दछन् मेरो न [3]महर्षि, न देवता ।
देवता-ऋषि साराको मै छु [4]आदि जगत्पिता ।।

---

१. खुशी भएका । २. बहुतै उम्दा । ३. ज्ञानवान् ठूला ठूला ऋषि ४. पहिलो कारण ।

देवताहरू र महर्षिहरू पनि मेरो उत्पत्ति जान्दैनन् किनभने, देवता र महर्षिको सब प्रकारबाट मै आदिकारण छु ।।

योमामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।।
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ।।३।।

[1]अनादि, [2]अज, [3]लोकेश मलाई जुन जान्दछ ।
त्यै ज्ञानी नरमा सारा पापदेखि [4]विमुक्त छ ।।

मैं पृथ्वी आदि लोकको ठूलो ईश्वर हुँ औ मेरो जन्म र त्यस्तै आदि पनि कोही छैन' भनेर जो जान्दछ, मानिसमा श्रेष्ठ त्यहीज्ञानी पुरूष मोहले रहित भएर सब पापबाट मुक्त हुन्छ ।।

बुद्धि आदिर प्रजा ईश्वर बाटै हुन्छन्-

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।।
सुखं दुःखंभवो भावो भयं चाभयमेव च ।।४।।

बुद्धि, ज्ञान, [5]असंमोह, सुख, सत्य, [6]क्षमा, [7]दम ।
दुःख, सृष्टि तथा [8]नाश, [9]भयाभय, तपस्, [10]शम, ।।

अहिंसा, समता, तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ।।५।।

अकीर्ति, कीर्ति, समता, [11]तुष्टि, दान, [12]अहिंसन-
प्राणीका यी [13]पृथक् [14]भाव हुन्छन् मैबाट अर्जुन ।।

१. जोभन्दा पहिले कोही छैन यस्तो । २. नजन्मने । ३. लोकको मालिक । ४. छुटकारा पाएको । ५. बेहोश नहुनु । ६. सहनशीलता । ७. इन्द्रियदमन । ८. प्रलय । ९. डर र निडर । १०. शान्ति । ११. खुशियाली । १२. विघात नगर्नु । १३. भिन्न-भिन्न । १४. अवस्था ।

बुद्धि, ज्ञान, असंमोह, क्षमा, सत्य, दम, शम, सुख, दुःख, भव (उत्पत्ति), अभाव, (नाश), भय, अभय, अहिंसा, समता, तुष्टि (सन्तोष), तप, दान, यश, अयश इत्यादि अनेक प्रकारका सारा प्राणी का भाव (शरीरका र बुद्धि अवस्था) मबाट नै उत्पन्न हुन्छन् ।।

महर्षयः सप्तपूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाःप्रजाः ।।६।।

महर्षि [1]सात, पैलेका [2]चार, [3]चौध मनूहरू ।
जन्मे मेरा मनैबाट जस्का छन् यी [4]प्रजाहरू ।।

सात महर्षि, तीभन्दा पहिलेका चार र अरू चौध मनुहरू मेरै मनबाट उत्पन्न गरिएका भाव हुन् , जसबाट लोकमा यो सारा प्रजावर्ग उत्पन्न भएको छ ।।

भक्तमायोगसिद्धि-

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्वतः ।।
सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ।।७।।

[5]विभूति, [6]योग यी मेरा जस्ले जान्दछ तत्वले ।
संबद्ध हुन्छ त्यै योगी पक्का निश्चल योगले ।।

जसले, मेरो यो विभूति-विस्तार र योग अर्थात्- विस्तार गर्ने शक्ति या सामर्थ्यको तत्वलाई जान्दछ, त्यस पुरूषमा अवश्यमेव स्थिर कर्मयोग प्राप्त हुन्छ, यसमा सन्देह छैन ।।

---

१. मरीचि, अंगिरा, अत्रि, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, वशिष्ठ । २. वासुदेव, संकर्षण, प्रद्युम्न, अनिरूद्ध : ३. स्वायंभुवआदि सात र सावर्णि आदि सात। ४. जगत् चराचर सब । ५. फैलावट । ६. योगसामर्थ्य ।

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ।।८।।

मै जन्मस्थान साराको , सारा मैबाट चल्दछन ।
यो संझी बुद्धिमान व्यक्ति [१]भक्तिका-साथ भज्दछन् ।।

मैं सबको उत्पत्ति-स्थान र मबाट नै सब वस्तुको प्रवृति हुन्छ, यस्तो जानेर ज्ञानीं पुरूषहरू भावयुक्त अर्थात् भक्तियुक्त भएर मलाई नै भजन गर्दछन् ।।

मच्चित्तामद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।।
कथयन्त श्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ।।९।।

दिलो-ज्यान दिई मैमा [२]परस्पर बुझाउँदै ।।
खालि मेरै कुरा गर्दै, खुशी हुन्छन् रमाउँदै ।।

ती भक्त ममा मन लगाएर, दिलोज्यान दिई परस्परमा बोध गराउँदै, मेरै कथा कहँदै त्यसैमा सन्तुष्ट भएर, सर्वदा रमाइरहन्छन् ।।

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ।।१०।।

प्रीतिका-साथ भजने, तिन्लाई भक्त हुन् भनी ।
[३]बुद्धियोग म त्यो दिन्छु जस्ले पुग्छन् ममा तिनी ।।

यस प्रकारले सदैव योगयुक्त भएर जो मलाई प्रीतिपूर्वक भज्दछन् , तिनीलाई म यस्तो साम्यबुद्धिको योग दिन्छु कि, जसको सहायताले तिनी मलाई पाउन सक्दछन् ।।

---

१. भावनाले युक्त भएर । २. आपसमा । ३. समताबुद्धिरूप योग।

तेषामेवाऽनुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः ।।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ।।११।।

दयाले तिनकै [१]भित्री आत्मामा वास गर्दछु ।
उज्यालो [२]ज्ञान-बत्तीले [३]अज्ञान-तम हर्दछु ।।

यिनीहरूको उपर अनुग्रह गर्नाका निमित्तले नै म तिनका अन्तःकरणमा बसेर उज्यालो ज्ञानरूप बत्तीले तिनका अज्ञानमूलक अन्धकारको नाश गरिदिन्छु ।।

अर्जुनको विभूतियोगमा प्रश्न ।

अर्जुन उवाच-

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।।
पुरूषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ।।१२।।

परं ब्रह्म, परं [४]धाम, पवित्र [५]परम, प्रभु ।
[६]अजादिदेव, [७]पुरूष, दिव्य, [८]नित्य तथा [९]विभु ।।

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ।।१३।।

प्रभुलाई सबै भन्छन्-व्यास, देव, नारद ।
असितादि पनी कृष्ण? आज्ञा भो प्रभुले तक ।।

अर्जुनले बिन्ती गरे-हजूर नै पर ब्रह्म, श्रेष्ठ स्थान र परम पवित्र वस्तु हुनुहुन्छ, सब ऋषिहरू, त्यस्तै देवर्षि नारद, असित, देवल र व्यास

---

१. अन्तःकरणमा । २. ज्ञानरूपी बत्तीले । ३. अज्ञानरूपी अन्धकार। ४. स्थान । ५. श्रेष्ठ । ६. अजन्म । ७. सबभन्दा पहिलेका देवता । ८. अविनाशी । ९. सबमा व्यापक ।

पनि तपाईलाई दिव्य शाश्वत-पुरूष, आदिदेव, अजन्मा र सर्वव्यापी भनी बताउँथे, अहिले खुद आफै पनि मलाई त्यही सब आज्ञा गर्नुहुन्छ ।।

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।।
न हि ते भगवन् ! व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ।।१४।।

जो भन्नुभो, सबै साँचो ठान्दछु म त केशव ।
जान्दैनन् [१]प्रभुको व्यक्ति न त देव, न [२]दानव ।।

हे केशव ! हजूरबाट मलाई जो आज्ञा भयो, त्यो सब मैले साँचो ठहन्याएको छु, हे भगवन् ! हजूरको व्यक्ति अर्थात्-मूलतत्व देवताहरू र दानवहरूलाई पनिविदित छैन ।।

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरूषोत्तम ।।
भूतभावन, भूतेश, देवदेव, जगत्पते ।।१५।।

[३]भूतभावन, [४]भूतेश, [५]लोकेश, [६]पुरूषोत्तम !
[७]आफूलाई स्वयं आफै जान्नुहुन्छ [८]सुरोत्तम ।।

सब भूत-प्राणीलाई उत्पन्न गर्ने, हे भूतेश? हे देवदेव हे जगत्पते हे पुरूषोत्तम? खुद हजूर नै आफूले आफूलाई जान्नुहुन्छ ।।

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ।।१६।।

आज्ञा होस् लौ ममा आफ्ना विभूतिकन केशव?
ढाकेर रहनू हुन्छ जस्ले यो जगतै सब ।।

---

१. उत्पत्ति । २. दैत्य । ३. जगत्का सृष्टिकर्ता । ४. चराचरका स्वामी । ५. लोकका मालिक । ६. पुरूषमा श्रेष्ठ । ७. खुद । ८. देवता का पनी देवता ।

यस कारण हजूरका जो दिव्य विभूतिहरू छन्, जुनले यी सारा लोकलाई व्याप्त गरेर रहनुभएको छ ती विभूतिहरूलाई हजूरले नै मेरो उपर कृपा गरेर बताइबक्सियोस् ।।

कथं विद्यामहं योगिस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन् मया ।।१७।।

हे [1]योगेश! सदा मैले संझी जानूँ कसो गरी ।
[2]पदार्थ कुनमा भज्नू हजूरकन हे हरि ।।

हे योगिन् ! मलाई यो आज्ञा गर्नुहोस् कि, सर्वदा हजूरको चिन्तन गरेर हजूरलाई कसरी पहिचानूँ । हे भगवन् ! म कुन कुन पदार्थमा हजूरको चिन्तन गरूँ ? ।

विस्तरेणात्मनो योगं बिभूतिं च जनार्दन ! ।।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ।।१८।।

फेरि बिस्तारले योग बिभूति सब आफना ।
आज्ञा होस् त्यो [3]सुधा-वाणी तृप्ति छैन कसै ममा ।।

हे जनार्दन ! आफ्ना विभूति र योग मलाई फेरि विस्तारसँग वर्णन गर्नुहोस्, किनभने अमृत-तुल्य हजूरको भाषण जति सुने पनि मलाई तृप्ति कत्ति हुँदैन ।।

कृष्णाबाट मुख्य मुख्य विभूतिवर्णन-

श्री भगवानुवाच-

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।।
प्राधान्यतः कुरूश्रेष्ठ ! नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ।।१९।।

---

१. हे योगका स्वामी । २. चीज । ३. अमृत जस्तो बोली ।

हुन्छ, क्यै भन्दछू मुख्य आफ्ना दिव्य विभूति म ।
मेरा विस्तारको [१]अन्त्य छैन, यो मनमा गम ।।

भगवान्‌ले आज्ञा गर्नुभयो - हुन्छ लौ, अब हे कुरूश्रेष्ठ ! मेरा दिव्य विभूतिहरूका मध्यमा तिमीलाई मुख्य मुख्य मात्र केही बताउँछु । मेरा विभूतिका फैलाबटको अन्त्य छँदै छैन अर्थात् - बताइसकिंदैन ।।

अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थितः ।।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ।।२०।।

[२]अन्तर्यामी म हूँ आत्मा सबैको [३]हृदय-स्थित ।
मै आदि, मध्य प्राणीको अन्त्य मे जान, भारत ।।

हे गुडाकेश ! सब प्राणीका अन्तःकरणमा रहने आत्मा म हुँ, अनि सब प्राणीको आदि, मध्य र अन्त्य पनि मै हुँ ।।

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।।
मरीचिर्मरूतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ।।२१।।

आदित्यमा म हूँ विष्णु, तेजिलोमा म सूर्य हूँ ।
मरीचि हूँ मरुतमा, चन्द्र [४]नक्षत्रमा म हूँ ।।

बाह्र आदित्यका मध्यमा विष्णु म हुँ, तेजिलाहरूमा किरणले शोभायमान भएको सूर्य म हुँ, उनन्चास मरूत्‌मा मरीचि र नक्षत्रहरूमा चन्द्रमा म हुँ ।।

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।।
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ।।२२।।

---

१. टुङ्गो । २. ज्ञानदृष्टिले जानिने । ३. अन्तःकरणमा रहेको । ४. नक्षत्रगणमा ।

वेदमा हूँ सामवेद, देवतामा म इन्द्र हूँ ।
मन इन्द्रियमा म हूँ, प्राणीमा चेतना[1] म हूँ ।।

म वेदहरूमा सामवेद हुँ देवताहरूमा इन्द्र हुँ, इन्द्रियहरूमा मन हुँ, अनि प्राणीहरूमा चेतना अर्थात् प्राणको चलन शक्ति म हुँ ।।

रूद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरूः शिखरिणामहम् ।।२३।।

रूद्रमा शंकर महूँ, [2]यक्षादीमा कुबेर हूँ ।
बसुमा पावक म हूँ, मेरू पर्वतमा म हूँ ।।

एकादश रूद्रमा शंकर म हुँ, यक्ष र राक्षसहरूमा कुबेर महुँ, अष्टवसुमा पावक (अग्नि) म हुँ, अनि सात पर्वतमा सुमेरु म हुँ।

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ! वृहस्पतिम् ।।
सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ।।२४।।

पुरोहितमहाँ मुख्य वृहस्पति पनी म हुँ ।
हुँ [3]सेनापतिमा स्कन्द, तलाउमा समुद्र हूँ ।।

हे पार्थ! पुरोहितहरुमा मुख्य वृहस्पति पनि मलाई संझ, म सेनापतिहरुमा स्कन्द (स्वामिकार्तिक) र तलाउहरूमा समुद्र हूँ ।।

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ।।२५।।

---

१. जीवनशक्ति । २. यक्ष र राक्षसमा । ३. फौजी कम्याण्डरहरूकामध्यमा ।

महर्षिमा भृगु म हुँ, [1]वाणीमा ॐ, पनि म हूँ ।
यज्ञमा हूँ जाप-यज्ञ, स्थिर[2]मा म हिमाल हूँ ।।

महर्षिहरुमा भृगु हुँ, बोलीमा एकाक्षर अर्थात् ॐकार म हुँ, यज्ञहरुमा जप यज्ञ म हुँ, स्थावर अर्थात् स्थिर पदार्थहरुमा हिमालय म हुँ ।।

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।।
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ।।२६।।

देवर्षिमा नारद हूँ, वृक्षमा पिप्पलै म हूँ ।
गन्धर्वमा चित्ररथ, सिद्धमा कपिलैम हूँ ।।

सारा वृक्षमा अश्वत्थ (पिप्पल) म हुँ, देवर्शिहरुमा नारद म हुँ, गन्धर्वहरुमा चित्ररथ र सिखहरुमा कपिल मुनि पनि म हुँ ।

उच्चैः श्रवसमश्वानां विद्धि मामममृतोद्भवम् ।।
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ।। २७।।

घोडामा [3]अमृतोत्पन्न जान उच्चैश्रवाः म हूँ ।
हूँ एरावत हात्तीमा, राजा मानिसमा म हूँ ।।

घोडाहरुमा अमृत मन्थन गर्दा निस्केको उच्चैश्रवाः मलाई नै जान श्रेष्ठ हात्तीहरुमा ऐरावत र मानिसहरुमा राजा पनि म हुँ ।।

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।।
प्रजनश्चाऽस्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि, वासुकिः ।।२८।।

हूँ हतीयारमा वज्र, गाईमा कामधेनु हूँ ।
उत्पत्ति गर्ने हूँ [4]काम, सर्पमा वासुकी म हूँ ।।

---

१. बोलीमा । २. नडग्नेहरुमा । ३. अमृतको निमित्त समुद्र मन्थन गर्दा जन्मे को । ४. कामदेव ।

म हतियारमा ब्रज्र हुँ, गाइहरुमा कामधेनु र प्रजा उत्पन्न गर्नेमा कामदेव हूँ, सर्पहरूमा वासुकि म हुँ ।।

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।।
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ।।२९।।

शेष हूँ नागमा, [१]यादो-गणमा वरुणै म हूँ ।
पितृमा अर्यमा मै हूँ, हुकुमीमा यमै म हूँ ।।

नागहरुमा अनन्त (शेष) म हुँ, जलचर प्राणीहरुमा वरुण र पितृहरुमा अर्यमा म हुँ, हुकुम गर्नेहरुमा यमराज म हुँ ।।

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ।।३०।।

प्रह्लाद दैत्यमा मै हूँ, काल [२]ग्रासकमा म हूँ ।
[३]मृगेन्द्र [४]मृगमा मैं हूँ, पक्षीमा गरूडै म हूँ ।।

म दैतयहरुमा प्रह्लाद हुँ, म ग्रास गर्नेहरुमा काल हुँ, पशुहरुमा मृगेनद्र (सिंह) हुँ, पक्षीहरूमा गरूड पनि म हुँ ।।

पवनः पवतास्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जान्हवी ।।३१।।

राम हूँ शस्त्रधारीमा, वेगवान्मा म वायु हूँ ।
म हूँ [५]मकर माछामा, नदीमा [६]जाह्नवी म हुँ ।।

म वेगवान्मा वायु हुँ, शस्त्रधारीमा म राम हुँ, माछाहरुमा ग्राह र नदीहरुमा जाह्नवी (भागीरथी गंगा) म हुँ ।।

---

१. जलमा रहने प्राणीहरूमा । २. गफ्फा हाल्नेहरूमा । ३. सिंह । ४. सब जनाबरहरूमा । ५. ग्राहक । ६. भागीरथी ।

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ।।३२।।

आदि मध्य तथा अन्त्य यो सारा सृष्टिमा म हुँ ।
[1]अध्यात्मविद्या [2]विद्यामा [3]वादीमा वाद नै म हूँ ।।

हे अर्जुन! सृष्टिको आदि, अन्त्य र मध्य पनि मैं हुँ, विद्याहरूमा अध्यात्मविद्या अर्थात् दर्शनशास्त्र र झगड़ा गर्नेहरूको बाझ्ने कुरा म हुँ।

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च ।।
अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ।।३३।।

समासमा म हुँ द्वन्द्व, [4]वर्णमा म अकार हूँ ।
चतुर्मुखी म हूँ ब्रह्मा, मै त्यो अक्षय काल हूँ ।।

म अक्षरहरुमा आकार र समासहरुमा उभय पद प्रधान द्वन्द्व हुँ, निमेष मुहुर्त आदि ननासिने काल र सर्वतोमुख अर्थात् चारौंतर्फ मुख भएको ब्रह्मा पनि मैं हुँ ।

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।।
कीर्तिः श्रीर्वाक्च च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ।।३४।।

हुनेको जन्मने स्थान, [5]सर्वहर्ता म मृत्यु हूँ ।
स्त्रीमा श्री, कीर्ति वाक, मेघा, धृति, स्मृतिः क्षमा म हूँ ।।

सबलाई नाश गर्ने मृत्यु (प्राण हरण गर्ने शक्ति) र पहिले जन्मलिनेहरूको उत्पत्तिस्थान म हुँ, स्त्रीहरूमा कीर्ति, श्री वाणी, स्मृति मेधा, धृति, क्षमा पनि म हुँ ।।

---

१. आत्मविबेचन गर्ने वेदान्तशास्त्र । २. जान्न योग्य कुरामा । ३. झगड़ा गर्नेमा । ४. अक्षरमा । ५. सबैलाई हर्ने ।

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ।।३५।।

[१]साममा हूँ [२]बृहत्साम, गायत्री छन्दमा म हूँ ।
बसन्त हूँ म ऋतुमा, मैह्लामा मार्गशीर्ष हूँ ।।

साम अर्थात् गाउन योग्य स्तोत्रहरुमा बृहत्साम र छन्दहरूमा गायत्री छन्द म हुँ, महीनाहरूमा मार्गशीर्ष र ऋतुहरुमा वसन्त पनि म हुँ।।

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्वं सत्ववतामहम् ।।३६।।

कपटीमा म जूवा हूँ, तेजस्वीमा म तेज हूँ ।
जय हूँ, निश्चय म हूँ, [३]सत्ववान्को म सत्वहूँ ।।

म छलीहरुमा जूवा हुँ, तेजस्वीहरुको तेज, विजयशाली पुरुषहरुको जितबाजी, निश्चयी पुरुषहरुको निश्चय र सत्यवान्हरुको सत्व अर्थात् शक्ति पनि म हुँ ।।

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ।।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ।।३७।।

हूँ अर्जुनै पाण्डवमा, [४]वृष्णिमा [५]वासुदेव हूँ ।
मुनिमा व्यासजी मै हूँ, कविमा उशना म हूँ ।।

यादवहरुमा वासुदेव (कृष्ण) पाण्डवहरुमा धनञ्जय (अर्जुन) मुनिहरुमा वेदव्यास र कविहरुमा शुक्राचार्य पनि म हुँ ।

---

१. वैदिक स्तोत्रमा । २. सामवेदको स्तोत्र । ३. सत्वगुणी पुरुषको । ४. यदुवंशमा । ५. श्रीकृष्ण ।

दण्डो दमयतास्मि नीतिरस्मिजिगीषताम ।।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ।।३८।।

दण्ड हूँ वश-गर्नेमा, [१]जयैषी-बीच नीति[२] हूँ ।
हूँ [३]गुप्तहरूमा मौन[४], ज्ञान ज्ञानीविषे म हूँ ।।

म दमन गर्नेहरुको दण्ड, जितबाजी इच्छा गर्नेहरुको नीति र गुप्त कुराहरुको मौन (चुप लाग्नु) म हूँ, ज्ञानीहरुको ज्ञान पनि म हूँ ।

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।।
न तदस्ति बिना यस्तास्यान्मया भूतं चराचरम् ।।३९।।

जो यावत् भूतको बीज [५]होला त्यो मै छु, अर्जुन ! ।
[६]चरा-चर बिना मैले बनेको छैन यो गुन ।।

यस्तै गरी हे अर्जुन ! सारा भूत (प्राणी) को जो कुछ बीज छ, त्यो मैं हुँ, यस्तो कुनै चराचर भूत (पदार्थ) छैन जो कि, मैले छोडिएको (मबेगरको) होस् ।।

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप ।।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेविस्तरो मया ।।४०।।

अन्त्य छैन कुनै पार्थ ! मेरा दिव्य विभूतिको ।
कहें संक्षेपले मात्र यो विस्तार विभूतिको ।।

हे परन्तप! मेरा दिव्य विभूतिहरुको अन्त पर्यवसान छैन विभूतिहरूको यो विस्तार (वर्णन) मैले केवल दिग्दर्शनका निमित्त मात्र गरेको हुँ ।।

---

१. जित्न चाहनेमा । २. न्याय । ३. गुप्त उपाय (जुक्ति) । ४. चुपचाप । ५. उत्पन्न गर्ने शक्ति । ६. हिड्ने र नहिंड्ने ।

सबैमा मेरो एक-एक अंशछ-

यद्यद्विभूतिमत्सत्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।।
तत्तदेवाऽवगच्छ त्वं मम तेजोऽशसंभवम् ।।४१।।

जो जो [1]बल-विभूति-श्री-युक्त देखिन्छ अर्जुन ! ।
त्यो[2] मेरै तेजको अंश पाएको हो भनी गुन ।।

जुन चीज ऐश्वर्ययुक्त शोभायुक्त र प्रभावले युक्त छ, त्यसलाई मेरा तेजको अंशबाट उत्पन्न भएको हो भनी तिमि जान ।।

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञानेन तवार्जुन ।।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ।।४२।।

अथवा यो धेर जानी तिम्रो के छ [3]प्रयोजन? ।
[4]एकांशले जगत् ढाकी रहेकोछु म, अर्जुन! ।।

अथवा, हे अर्जुन! तिमिलाई यो धेर जानेर के गर्नुछ? संक्षेपमा बताइदिन्छु कि, म आफ्नो एक एक अंशले सारा जगत्लाई नै व्याप्त गरेर (ढाकेर) रहेको छु ।। (४१४)

इति श्रीमद्भागवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे 'विभूतियोगो' नाम
दशमोऽध्यायः ।।१०।।

इति नेपालीभाषामा कोमलगीता 'विभूतियोगोनाम' दशमोऽध्यायः ।।१०।।

---

१. बल, ऐश्वर्य र शोभाले युक्त भएको । २. त्यो त्यो चीज । ३. काम । ४. एक एक अंशले ।

ॐ

श्रीमद्भगवद्गीता

कोमलगीता

विश्वरूपदर्शन-योग ११

विभूति देख्न अर्जुनको इच्छा-

अर्जुन उवाच-

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ।।१।।

ममाथि करुणा राखी गुह्य [1]अध्यात्म-नाम यो ।
[2]जो आज्ञा गर्नुभो त्यसले मेरो मोह सबै गयो।।

अर्जुनले बिन्ति चढ़ाए-मेरा उपर अनुग्रह गरेर हजूरले जो यो अध्यात्मनामक परम गुप्त (गुह्य) ज्ञान आज्ञा गर्नुभयो, त्यसबाट मेरो मोह पनि हटेको छ ।।

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष ! माहात्म्यमपि चाव्ययम् ।।२।।

प्राणीका नाश, उत्पत्ति मैले विस्तारले सुनें ।
जो हो [3]अक्षय्य माहात्म्य प्रभुको त्यो पनी सुनें ।।

---

१. प्रत्येकमा आत्मा रहेको । २. ज्ञान । ३. कहिल्यै ननासिने ।

यस्तै, हे कमलपत्राक्ष ! प्राणीहरूको उत्पत्ति, प्रलय र हजूरको अक्षय महात्म्य पनि, मैले हजूरबाट विस्तारपूर्वक सुनिलियें ।।

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरूषोत्तम ।।३।।

आफूलाई भन्नुभयो जस्तो त्यै ठीक ठान्दछु ।
त्यो [१]ईशरूप प्रभुको हेर्न इच्छा म गर्दछु ।।

अब, हे परमेश्वर ! हजूरले आफूलाई जस्तो वर्णन गर्नुभयेको छ, हे पुरूषोत्तम ! म हजूरका त्यस प्रकारको ईश्वरीय स्वरूपलाई प्रत्यक्षै हेर्न (यहीं अगाडि नै देख्न) चाहन्छु ।।

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।।
योगेश्वर ! ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ।।४।।

सकिने हो भने मैले रूप त्यो हेर्न निश्चय ।
देखाउनुहोस् [२]योगेश ! त्यो आफ्नो[३]रूप अव्यय ।।

हे योगेश्वर प्रभु ! यदि हजूर त्यस प्रकारको रूप मैले हेर्न योग्य छ भन्ने संझनुहुन्छ भने हजूरले आफ्नो अव्यय (कहिल्यै ननासिने) त्यो स्वरूप अर्थात् विश्वरूप मलाई देखाउनुहोस् ।।

विश्वरूप हेर्नलाई कृष्णवाट दिव्य दृष्टिदान -

श्री भगवानुवाच -

पश्य मे पार्थ ! रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ।।५।।

---

१. पहिले बताइएका विभूतिहरूले युक्त भएको । २. हे योगका ईश्वर ।
३. संसारमय स्वरूप ।

अनेक-वर्ण-आकार-युक्त, दिव्य, थरी थरी ।
लाखौं हजारौं ती मेरा रूप हेर अघी सरी ।।

भगवान्ले भन्नुभयो - हे अर्जुन ! मेरा अनेक प्रकारका, नाना रङ्गका र आकारका, यिनी सयकडौं अथवा हजारौं दिव्य स्वरूपलाई तिमी हेर ।।

पश्यादित्यान्वसून्रूद्रानश्विनौ मरूतस्यथा ।।
बहून्यदृष्ठपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ।।६।।

[1]आदित्य, [2]वसुती [3]रूद्र, ती [4]मरूत्, [5]अश्विनीसुत ।
हेर पैह्ले नदेखेका धेरै आश्चर्य, [6]भारत ।।

हे भारत ! बाह्र आदित्य, आठ वसु, एघार रूद्र, दुइ अश्विनीकुमार र उनन्चास मरूद्गणलाई हेर, अनि यी अनौठा आश्चर्य कुराहरू पनि हेर जो पहिले कहिल्यै पनि देखेका हुँदाहोइनौ ।।

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।।
मम देहे गुडाकेश ! यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ।।७।।

चराचर जगत् हेर यै मेरा एक रूपमा ।
अरू जो हेर्न चाहन्छौ हेर मेरै स्वरूपमा ।।

हे गुडाकेश ! आज यहीं एकत्रित भएको सब चराचर जगत् हेर, अथवा अरू जो कुछ तिमीलाई हेर्नाको अभिलाषा छ, त्यो पनि मेरो यस शरीरमा नै देख्न सक्दछौ ।।

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ।।८।।

---

१. द्वादशादित्य । २. अष्टवसु । ३. एकादशरुद्र । ४. उनञ्चास मरुत। ५. अश्विनीका पुत्र। ६. भरतवंशी अर्जुन ।।

मलाइ हेर्न सक्तैनौ गरी यै [1]दृष्टिको भर ।
म दिव्य[2]-दृष्टि नै दिन्छु, हेर यो [3]योग ऐश्वर[4] ।।

परन्तु, तिमी आफ्ना यिनै आँखाले मलाई देख्न सक्तैनौ, यसै उसले तिमीलाई दिव्यदृष्टि दिन्छु, यसैको सहायताले मेरो यो ईश्वरीय योग अर्थात् योगसामर्थ्य (विश्वरूप) लाई हेर ।।

सञ्जय उवाच -

एवमुक्त्वा ततो राजन् ! महायोगेश्वरो हरिः ।।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ।।९।।

यस्तो भनी महायोगी कृष्णाले दिव्य ऐश्वर ।
देखाउनुभयो [5]रूप पार्थलाई, [6]नरेश्वर ।।

सञ्जयले बिन्ती गरे - हे राजन्, धृतराष्ट्र ! यति भनेर योगहरूका इश्वर हरि (श्रीकृष्ण) ले अर्जुनलाई आफ्नो श्रेष्ठ, ईश्वरीयरूप अर्थात् विश्वरूप देखाउनुभयो ।।

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ।।१०।।

[7]नाना-नेत्रास्यले युक्त, हेर्दाअत्यन्त [8]अद्भुत।
पैह्रेका गहना दिव्य, [9]नाना-शस्त्रास्त्रसंयुत ।।

त्यस विश्वरूपका अनेक मुख र आँखा थिए, अरू उसमा अनेक अद्भुत दृश्यहरू देखिन्थे, नाना प्रकारको दिव्य अलंकार पहिरियेका थिए, अनि धेरै किसीमका दिव्य हतियारहरु पनि सुसज्जित थिए ।।

---

१. चर्मचक्षुको । २. ज्ञानदृष्टि । ३. सामर्थ्य । ४. ईश्वरमा रहेको । ५. विश्वरुप । ६. हे महाराज । ७. अनेक आँखा र मुखले । ८.अनौठा । ९. धेरै हातहतियार उठाएका ।

दिव्यमाल्यांवरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ।।११।।

दिव्य-माला-वस्त्रधारी, दिव्य चन्दन-लेपित ।
[1]अनन्त, आश्चर्यमय, दीप्ति[2]मान्, सर्वतोमुख[3] ।।

त्यो विश्वरुपको अनन्त, सर्वतोमुख र सब आश्चर्य चीजले भरिएका शरीरमा अलौकिक सुबासना आउँदथ्यो र दिव्य पुष्प, वस्त्रहरूले शोभायमान (खूब शोभा पाएको) पनि थियो ।।

दिवि सूर्यसहस्त्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ।।१२।।

हजारौं सूर्यको कान्ति भए [4]एकत्र [5]उत्थित ।
हुँदो हो ती माहात्माका तेजले [6]तुल्य निश्चित[7] ।।

यदि आकाशमा हजारौं सूर्यको तेज एक साथै रहेको हुँदो हो ता, त्यस बखत ती महात्माका तेजको (कान्तिको) केही समानता आउँदो हो ।।

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ।।१३।।

[8]नाना-थरी जगत् सारा त्यहाँ त्यै एक ठाउँमा ।
देखे अर्जुनले कृष्ण -भगवान्‌का शरीरमा ।।

अनि, देवाधिदेव कृष्णका यस शरीरमा नाना प्रकारले (भिन्न-

---

१. अंत्य नपाइसकिने । २. बहुतै तेजिलो । ३. जतानतै मुखै भएका । ४. एकै ठाउँमा । ५. उदाएको । ६. बराबरी । ७. अवश्य । ८. वेग्ला वेग्लै सवरूप भएको ।

(भ. फ़सिम-सँग) बाँडिएको, यो सारा, जगलाई अर्जुनले एकै ठाउँमा (विश्वरूपमा) देखे ।।

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ।।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ।।१४।।

अनि [1]रोमाञ्चका-साथ मानो अत्यन्त विस्मय[2] ।
नमस्कार गरी, हात जोडी, बोले धनञ्जय[3] ।।

त्यसपछि, आश्चर्यमा परेर(अकमक्क भएका) ती अर्जुनको शरीरमा रोमाञ्च भयो र शिर नुह्राई नमस्कार गर्दै, हात जोडेर, उनी परमेश्वरसँग बिन्ति गर्न लागे ।।

भयभीत भयेका अर्जुनको विश्वरुप स्तुति-

अर्जुन उवाच-

पश्यामि देवांस्तव देव ! देहे
सर्वास्तथा भूतविशेषसंघान् ।।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ
मृगींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ।।१५।।

[4]हजूरमा ईश्वर! देवता ती
देख्छु तथा लाखन जीव[5] जाति ।
ब्रह्मा [6]भवानीश, [7]रमेश, सारा,
ती दिव्य [8]सर्पादि, [9]ॠषी घनेरा ।।

१. काढा उमार्नु । २. आश्चर्य । ३. अर्जुन । ४. हजूरको विश्वरूपी शरीरमा । ५. प्राणीका जात । ६. महादेव। ७. लक्ष्मीपति विष्णु । ८. वासुकि आदि सर्पगण । ९. मरीचि आदि ।

अर्जुन स्तुति गर्न लागे - हे देव! तपाईंको यो शरीरमा सब देवता र नाना प्रकारका प्राणीको समुदाय, त्यस्तै ब्रह्माजी, शिव, कमलापति- विष्णुलाई, अनि ऋषिहरू र वासुकी आदि सर्प हरूलाई पनि देखिरहेको छु ।।

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं

पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं

पश्यामि विश्वेश्वर ! विश्वरुप! ।।१६।।

अनेक आँखा-मुख-पेट-हस्त[१]

देख्छू अनन्ताकृति[२] छन् दुरुस्त ।

न अन्त्य देखिन्छ न आदि, माझ,

[३]हजूरको हे जगदीश[४] ! आज ।।

हे विश्वेश्वर! कडोरौं हात, कड़ोरौं पेट, कडोरौं मुख र कडोरौं नजर भएका अनन्तरुपी तपाईंलाई नै म चारौंतर्फ देख्दछु, परन्तु, हे विश्वरुप! तपाईंको नत आदि, न मध्य, नत अन्त्य - केही पनि म देख्नै सक्दिन ।

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च

तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।।

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्

दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम ।।१७।।

किरीटवान्[५] ती [६]गदाचक्र-धारी,

तेजोराशि[७] दीप्त[८] सर्वत्र भारी ।

---

१. हात । २. अनन्त आकार । ३. विश्वरूपको । ४. हे संसारका मालिक । ५. किरीट-पैन्हेका । ६. गदाचक्रहरुले लिने । ७. तेजको पुञ्ज। ८. प्रकाशमान ।

...न्दो आगो सूर्यले तुल्य नाथ ।
चौतर्फी नै दखिने कष्ट- साथ ।।

किरीट, गदा, चक्रधारण गर्ने, चारौतर्फ प्रभा फैलाउने, तेजको पुञ्ज झलमलाउँदो अग्नि र सूर्यकै समान देदीप्यमान, आँखाले हेर्नै नसकने र अपरंपार तपाई नै मेरो जता ततैं देखापर्नु हुन्छ ।।

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं
त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।।
त्वमव्यः शाश्वतधर्मगोप्ता
सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ।।१८।।

हजूर नै [१]अक्षर, वेद्य[२] खास ।
हजूर सर्वोच्च, [३]जगन्निवास ।।
हजूर नै [४]शाश्वत-धर्मधारी ।
[५]सनातनी-पुरुष निर्विकारी[६] ।।

तपाई नै आखिरीको जान्न योग्य अक्षर अर्थात् ब्रह्म, तपाई नै यस संसारको अन्तिम आधार, तपाई नै ननासिने र सनातन धर्मको रक्षक हुनुहुन्छ, म ता तपाईलाई नै सनातन पुरूष ठहऱ्याउँदछु ।।

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-
मनन्तबाहुँ शशिसूर्यनेत्रम् ।।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं
स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ।।१९।।

---

१. अविनाशी ब्रह्म । २. जान्न लायक । ३. जगत्को वासस्थान । ४. सनसतन धर्मरखक । ५. आदि पुरुष । ६. कहिल्यै विकार नहुने ।

न आदि देखिन्छ, न मध्य, अन्त ।
[१]अनन्त त्यो वीर्य[२], भुजा अनन्त ।।
[३]रवीन्दु-नेत्र, ज्वल[४]दग्नि-वक्त्र ।
[५]जगत्प्रतापी, प्रभु देख्छु [६]उग्र ।।

जसको आदि मध्य अन्त्य केही छैन, जसका बेगिन्ती हातहरू छन् , चन्द्र र सूर्य जसका नजर छन् , जसको मुख दनदन बलेको आगो जस्तो छ, यस्तो अनन्तशक्तिमान् तपाई नै आफ्ना तेजले यो संपूर्ण जगत्लाई धपधप बलाउन लाग्नुभएको छ । म तपाईलाई यस्तो देख्दछु ।।

द्यावापृथिव्योरिदभन्तरं हि
व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपनुग्रं तदेवं
लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ! ।।२०।।

छन् ढाकियेका प्रभुबाट खास ।
दशै-दिशा, [७]भू-गगनावकाश ।।
यस्तो महा-अद्भुत, घोर, रूप ।
देखी, तिनै-लोक छ [८]मूढ-रूप ।।

किनभने, आकाश र पृथ्वीका बीचको यो सब अन्तर र सारा सदिशा विदिशाहरू एउटै तपाईले व्याप्त गरी ढाकिएका छन्, हे माहात्मा ! तपाई को यो अद्भुत र उग्र डरलाग्दो रूपएलाई देखेर तीनै लोक डरले व्याकुल र बेहोश भइरहेको छ ।।

---

१. बेगन्ती (कडोरन्)। २. शक्ति । ३. सूर्य चन्द्र नै नेत्र भएका । ४. बलेको आगो नै मुख भएका । ५. लोकै धपक्क पार्ने । ६.भयंकर । ७. पृथ्वी र आकाशको अनतर । ८. बेहोश (विचेत)।

अमी हि त्वां सुरसंघा विशन्ति
केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।।
स्वस्तीत्युक्तवा महर्षि सिद्धसंघाः
स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ।।२१।।

पस्छन् प्रभूमा यिनि देव कोही,
जप्छन् डरी हात जोडेर कोही ।
[१]स्वस्ती भनी सिद्ध[२]महर्षि धेर,
गर्छन् स्तुति स्तोत्रहरू जपेर ।।

अहो? देवताहरूका समूह तपाईमा प्रवेश गरिरहेका छन्, अरू कुनै ता डरले हात जोडेर प्रार्थना गरिरहेछन्, त्यस्तै स्वस्ति स्वस्ति भन्दै महर्षि र सिद्धहरूको समाज अनेक प्रकारका स्तोत्रले तपाईको नै स्तुति गरिरहेको छ ।।

रूद्रादित्या बसवो ये च साध्या
विश्वेऽश्विनौ मरूतश्चोष्मपाश्च ।।
गन्धर्वयक्षाः सुरसिद्ध संघाः,
वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ।।२२।।

[३]आदित्य, [४]रूद्रा-श्विन[५], [६]साध्य-वर्ग,
[७]मरूत्, [८]विश्वे, [९]वसु, [१०]पित्रादि सर्व ।
गन्धर्व, यक्षासुरा[११], सिद्ध[१२]-सङ्घ,
हेर्छन् सदा भित्र भएर दङ्ग ।।

१. भलाई होस् । २. ठूलाठूला ऋषिहरू । ३. द्वादश आदित्य । ४. एकादश रूद्र । ५. दुइ अश्विनीकुमार । ६. साध्यगण । ७. उनन्चास वायु । ८. विश्वदेव । ९. अष्टवसु । १०. पितृहरु । ११. किन्नर र दैत्यहरु । १२. सिद्धगणका समूह ।

रूद्रगण, आदित्यगण, वसु, साध्यगण; विश्वेदेव, अश्विनीकुमार, मरूद्‌गण, पितृगण, गन्धर्व, यक्ष; राक्षस, सिद्ध, इत्यादि फौजका फौज आश्चर्य भएर तपाईतिरै हेरिरहेका छन् ।।

रूपं महत्ते वहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो ! बहुबाहूरूपादम् ।।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ।।२३।।

ठूलो अनेकोदर[1], तिग्म-नेत्र[2],
[3]अनेक जङ्घा, भुज, पाद, वक्त्र ।
आकार [4]दंष्ट्रा विकराल नाथ !
हेरी म छू व्याकुल लोक-साथ ।।

हे महाबाहु ! तपाईको यो महान् (ज्यादै ठूलो) अनेक मुख, आँखा, जाँघ, पाउ, पेटहरू भएको र कडोरौं दाह्रा आएको हुनाले ज्यादै डरलाग्दो, यो रूप देखेर सबै लोकलाई र मलाई पनि डर पैदा भइरहेको छ ।।

नभः स्पृशं दीप्तमनेकवर्णं
व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा
धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ! ।।२४।।

आकाश छुने, मुख आँ गरेको,
बल्दा ठुलो नेत्रहरू धरेको ।

---

१. घेरै पेटहरू भएको । २. जाज्वल्य आँखा भएको । ३. घेरै जाँघ हात, पाउ, मुख भएको । ४. दाह्राहरूले बडो भयंकर ।

हजूर, देखेर [१]अनेक-रङ्ग,

विचेत छू, भो [२]धृति शान्ति-भङ्ग ।।

आकाशलाई छुने झकाझक परेको, नाना रंग बिरंगको, मुख बाईरहेको र धपधप बल्ने नेत्रले युक्त भएको, तपाईलाई देखेर अन्तरात्मा घबड़ाएको छ, यसैले, हे विष्णु! अहिले मलाई शान्ति र धैर्य केही छैन ।

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि

दृष्ट्वै व कालानलसन्निभानि ।।

दिशो न जाने न लभे च शर्म

प्रसीद देवेश! जगन्निवास् ।।२५।।

देखेर दाह्राहरूले कराल

कल्पाग्नि[३] जस्ता मुख ती विशाल[४] ।

दिशा पनि जान्दिनँ, शान्ति हुन्न,

भै-वक्सनूहोस् भगवान् प्रसन्न ।।

दाह्राले बिकराल र प्रलयकालका अग्निले समान, यिनी, तपाईका मुखहरूलाई देख्नासाथ मलाई दिशाबिदिशाहरुको ज्ञान हुँदैन र समाधान पनि हुँदैन, हे जगन्निवास, देवाधिदेव! प्रसन्न हुनुहोस् ।।

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः

सर्वे सहैवावनिपालसंघैः।।

भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तवासौ

सहास्मनीयेरपि योधमुख्यैः ।।२६।।

---

१. बहुरूपी । २. धैर्य र शान्तिको नाश । ३. भयंकर प्रलयकालको आगो । ४. ठूला ।

यिनी सारा[१] कुरुभूपाल-पुत्र

त्यस्तै राजा गैह्र, त्यो सूत[२]-पुत्र ।।

भीष्म, द्रोणाचार्य, हाम्रा [३]प्रधान

[४]योद्धा-साथै हत्पताएर जान-

अहो गजब! राजाहरुका फौजले सहित धृतराष्ट्रका दुर्योधनादि सब छोरा, भीष्म पितामह, द्रोणाचार्य, कर्ण उसतर्फका यिनी र हामीतर्फका पनि मुख्य मुख्य सब योद्धाहरु साथसाथै -

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति

दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।।

केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु

सन्दृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ।।२७।।

पस्छन् [५]सबै प्रभुका ती कराल[६]

दंष्ट्राधारी मुखमा भै [७]हवाल ।।

अड्केका छन् दाँतका बीच कोही ।

देखिन्छन् ती [८]छिन्न-मस्तिष्क कोही ।।

यी सब लडाका हजूर का भयंकर दाहाले युक्त भएका यिनै घोर मुखमा धडाधड पसिरहेका छन् , अनि कुनै ता ती दाह्राका छिद्रमा अड्किएर यस्ता देखिएका छन् कि, जसका टाउका चकनाचूर भएका छन् ।।

---

१. कुरुराज धृतराष्ट्रका छोराहरू । २. कर्ण । ३. मुख्य । ४. लड़काहरूका साथसाथै । ५. दुवै तर्फका योद्धाहरु । ६. भयंकर दाह्राले युक्तभयको । ७. विवश । ८. टाउका फुटेका ।

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः
समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।।
तथा तवामी नरलोकवीरा
विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ।।२८।।

जस्तो नदीका जलका प्रवाह
दगुर्दछन् [1]सिन्धुतिरै [2]अथाह ।
त्यस्तै यिनी [3]वीरहरू [4]अशेष,
गर्छन् ति बल्दा मुखमा प्रवेश ।।

तपाईंका यिनी जोरसंग धपधप बलेका मुखमा मनुष्यलोकका बहादुरहरू त्यसै गरी तँछाड़-मछाड़-सित पसिरहेका छन्, जस्तो कि नदीका ठूला ठूला प्रवाहहरु समुद्रतर्फ नै प्रवेश गर्नालाई धमाधम दौडन्छन् ।।

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंङ्गा
विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।।
तथैव नाशाय विशन्ति लोका-
स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ।।२९।।

जस्तै [5]प्रदीप्तानलमा [6]पतङ्ग,
पर्छन् [7]विनाशोन्मुख वेग-सङ्ग ।
त्यस्तै सबै लोक विनाशनिंति,
पर्छन् प्रभूका मुखमा [8]स्वयं ती ।।

---

१. समुद्रतर्फ । २. ज्यादै घेर । ३. लड़ाका शूरवीरहरू । ४. सम्पूर्ण। ५. बलेको आगोमा । ६. पुतलीहरु । ७. मर्न ततपर । ८. खुद आफै ।

पुतलीहरू मर्नाका निमित्त बड़ो जोरसँग उड़ेर गई, बल्दा अग्निमा जसरी पर्दछन्, त्यस्तै हजूरका पनि ती अनेक मुखमा यी लोक मर्नाकै निमित्त वेगपूर्वक दौडँदै धमाधम पसिरहेका छन् ।।

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ता -

ल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।।

तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं

भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ! ।।३०।।

यी लोक लप्काउनुहुन्छ खास,

हालेर बल्दा मुखभित्र गाँस ।

धपक्क ढाकीकन [१]लोक-जाल,

बल्छन् [२]प्रभा ती प्रभुका कराल ।।

हे विष्णु ! चारै तिरबाट सब प्राणीलाई आफ्ना प्रज्वलित मुखमा हालेर, बराबर जिभ्राले स्वाद लिइरहनुभएको छ, अनि तपाईका उग्र प्रभाहरूले र तेजले सारा जगत्लाई जताततै ढाकेर झलझलाइरहेछन ।

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो

नमोऽस्तु ते देववर ! प्रसीद ।।

विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं

न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ।।३१।।

यस्तो [३]उग्र प्रभुको ! बोलनूहोस्,

पर्छू पाउमाम खूसी हुनूहोस् ।।

---

१. स्वर्गादि सारालोक । २. तेज । ३. भयंकर स्वरूप लिने ।

गर्छू [1]आद्य प्रभुको जान्न चाह,

के चेष्टा यो प्रभूको ? छैन थाह ।।

मलाई आज्ञा होस् कि, यो उग्ररूप धारण गर्ने तपाई को हुनुहुन्छ? हे देवदेवमा श्रेष्ठ ! तपाईलाई नमस्कार गर्दछु, प्रसन्न हुनुहोस, म जान्न चाहन्छु कि, तपाई आदि पुरूष कुन हुनहुन्छ? किनभने, म तपाईको यहाँ प्रवृत्ति हुनामा कारण बिलकुल जान्दिन ।।

मैलेमारें तिमि निमित्तमात्र हौ -

श्रीभगवानुवाच-

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो

लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।।

ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे

येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ।।३२।।

[2]कालै म हूँ[3]लोकविनाशकारी,

छू [4]लोकनाशार्थ यहाँ तयारी ।

कुनै रहन्नन् नभए पनी तिमि,

[5]सैन्यमा छन् बलिया पराक्रमी ।।

विश्वरूप भगवान्ले आज्ञा गर्नुभयो - म लोकहरूलाई नाश गर्ने बडेको 'काल' हुँ , यहाँ लोकहरूलाई संहार गर्नाको निमित्त प्रादुर्भाव भएको छु तिमि नहोऊ तापनि अर्थात् तिमि केही नगर तापनि सेनाहरूमा खडा भएका यी सब योद्धा कुनै रहनेछैनन् अर्थात् - सबै मारिनेछन् ।।

---

१. सब भन्दा पहिलो । २. मृत्युको देवता । ३. लोकसंहारी । ४. जगत् नाश गर्नलाई । ५. फौजमा ।

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व

जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।।

मयैवैते निहताः पूर्वमेव

निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ! ।।३३।।

तसर्थ चाँडो उठ, कीर्ति पाउ,

बैरी जिती, राज्य ठुलो चलाऊ ।

मारीरहेंछु पहिल्यै यि मैले

निमित्त[1] मात्रै बन पार्थ ! ऐले ।।

यस कारण तिमी उठ, नाम कमाऊ, शत्रुहरूलाई जितेर धनधान्य पूर्ण राज्यको उपभोग गर, मैले तिम्रा ती शत्रुलाई पहिले नै मारिसकेको छु, यस निमित्त, अव हे सव्यसाची (निशाना नचुक्ने बहादुर अर्जुन) तिमी केवल निमित्त मात्र हुनालाई अगाडि सर ।।

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च

कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।।

मया हतांस्त्वं जहिमा व्यथिष्ठा

युद्धयस्व जेतासि रणे सपत्नान् ।।३४।।

श्रीभीष्मजी, द्रोण र कर्णवीर,

जयद्रथादी सब [2]शूर-वीर ।

मरीसके, फिक्री नमान, मार,

लडे जितौला रिपु[3] जोरदार[4] ।।

---

१. अर्काले देख्दा मार्नामा कारण जसतो मात्र । २. बहादुर । ३. शत्रु ।
४. बलियो ।

मैले द्रोणाचार्य, भीष्म जयद्रथ, कर्ण र अरू त्यस्तै धेरै शूर-.वीर लडाकाहरूलाई पनि अघि नै मारिसकेको छु, तिनीहरूलाई तिमी मार, न घबड़ाऊ, युद्ध गर, तिमी लड़ाईमा शत्रुहरूलाई जित्नेछौ ।।

फेरी अर्जुनको स्तुति र प्रार्थना -

सञ्जय उवाच -

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य
कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।।
नमस्कृत्वा भूय एवाहकृष्णां
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ।।३५।।

यस्तो सुनी कृष्णको दिव्य बात,
काँपेका ती पार्थ जोडेर हात ।
फेरी लागे भन्न पाऊ परेर,
[1]सगद्गद-स्वरले क्यै डरेर ।।

सञ्जयले बिन्ती गरे - महाराज ! केशव भगवान्को यस्तो बोली सुनेर अर्जुन अत्यन्त भयभीत भए, गलो रोकिएर, थर्थरी कौंदै, हात जोडेर नमस्कार गर्दै, तिनी श्रीकृष्णसंग नम्र भई फेरि बिन्ती गर्न लागे ।।

अर्जुन उवाच -

स्थाने हृषीकेश ! तव प्रकीर्त्या
जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति
सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ।।३६।।

---

१. डरले मुटुमा भक्क.नु परी स्पष्ट नभएको बोलीले ।

हजूरको कीर्तन गर्छ नाथ !

जगत् खुशी भै [१]अनुरक्ति-साथ,

पुग्छन् डरी राक्षस दिग्दिगन्त[२] ।

प्रणाम गर्छन् सब साधु-सन्त ।।

अर्जुनले बिन्ती गरे - हे हृषीकेश ! सब जगत् हजूरको गुणकीर्तनले प्रसन्न (खुशी) छ, र उसमा अनुरक्त रहेको छ; राक्षसहरू तपाईलाई देखेर डराई, दशदिशामा भाग्न लागेका छन् , सिद्ध पुरूषहरूका समाज तपाईलाई नै नमस्कार गर्न लागे का छन् ।।

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन्

गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।।

अनन्त, देवेश, जगन्निवास,

त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ।।३७।।

ब्रह्माजीको प्रभु [३]कर्ता महात्मन् !

यहाँलाई कसरी ती नमानून !

[४]असत् [५]सत् बा परको अक्षरात्मा[६],

[७]देवाधीश प्रभु, [८]लोकान्तरात्मा ।।

हे महात्मा ! तपाई ब्रह्मजीका पनि आदिकारण र उभन्दा पनि श्रेष्ठ हुनुहुन्छ, तपाईलाई ती सबैले नमस्कार किन नगरून् । हे अनन्त! देवेश ! हे जगन्निवास ! सत् र असत् तपाई नै हुनुहुन्छ, अनि यी दुवैभन्दा पर रहेको जो अक्षर छ, त्यो यनि तपाई नै हुनुहुन्छ ।।

---

१. प्रेमपूर्वक । २. दिशादिशाका छेउ । ३. बनाउने । ४. नाशवान् । ५. अविनाशी । ६. कहिल्यै ननासिने चिद्‌धनरूप । ७. देवताका अधीश्वर । ८. लोकका अन्तःकरणरूप ।

त्वमादिदेवः पुरूषः पुराण

स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।।

वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम

त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ! ।।३८।।

हजूर नै पूरूषमा पुराण,

हजूर [1]देवादि, जगन्निधान[2] ।

हजूर वेत्ता[3], फिर वेद्य[4] धाम[5],

हजूरले व्याप्त[6] छ यो तमाम ।।

हे अनन्तरूप ! तपाईं नै आदिदेव, पुरातन पुरूष, यस जगत्को परम आधार, जान्ने र जान्न योग्य वस्तु, त्यस्तै श्रेष्टस्थान हुलुहुन्छ अनि तपाईंले नै यस जगत्लाई विस्तार या व्याप्त गर्नुभएको छ ।।

वायुर्यमोऽग्निर्वरूणः शशांकः

प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।।

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्त्रकृत्वः

पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ।।३९।।

[7]जलेश, वायू, यम, अग्नि, चन्द्र,

ब्रह्मा, बराज्यू[8] सबका हजूर ।

प्रभो ! नमस्कार हजार फेर,

फेरी नमस्कार छ धेर धेर ।।

वायु, यमराज, अग्नि, वरूण, चन्द्र, ब्रह्मा र सबको पूर्वपुरूखा

---

१. देवता आदि। २. जगत्का कारण । ३. जान्ने । ४. जान्न लायक। ५. स्थान । ६. ढाकिएको । ७. वरूण । ८. प्रपितामह ।

पनि तपाई नै हुनुहुन्छ, तपाईलाई हजारौंपटक नमस्कार छ, फेरी त्योभन्दा पनि धैरे धैरे नमस्कार छ ।।

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं
सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ।।४०।।

प्रभो ! अगाडी ग अनी पछिल्तिर,
प्रणाम चारैतिर गर्दछु फिर ।
अनन्त छन् शक्ति, अनन्त '[1]वीर्य,
ढाक्ता सबै लोक कहन्छ '[2]सर्व' ।।

हे सर्वात्मक ! तपाईलाई अघिल्तिरबाट र पछिल्तिरबाट पनि नमस्कार छ, फेरी जतातत्तैबाट पनि नमस्कार छ, तपाईको शक्ति अनन्त छ, तपाईको पराक्रम अतुल छ, सबलाई व्याप्त गरेर रहनुभएको हुनाले 'सर्व' भनिने पनि तपाई नै हुनुहुन्छ ।।

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखेति ।।
अजानता महिमानं तवेदं
मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ।।४१।।

मैले गरेंजो अधि साथि ठानी,
हजूरको यो [3]महिमा न जानी ।

---

१. पराक्रम । २. सबै स्वरूप । ३. महत्त्वपना ।

प्रमाद[1] वा [2]प्रेम हुदा, [3]सखा ! र,

हे [4]कृष्ण ! हे यादव[5] ! यो पुकार ।।

तपाईको यस महिमा (महात्म्य) लाई नजानी, केवल साथी ठानेर प्रेमले भूलले हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सँगी ! इत्यादि जो कुछ मैले भनेको छु त्यो र ।।

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि

विहारशय्यासनभोजनेषु ।।

एकोऽथवाप्यच्युत । तत्समक्षं

तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ।।४२।।

बिहार[6]-शय्याऽऽसन-भोज गर्दा,

एकान्त वा [7]सर्व-समक्ष पर्दा

हेलाँ गरें जो [8]परिहासलाई,

माफी मिलोस [9]अच्युत ! त्यो मलाई ।।

हे अच्युत ! आहार विहारमा, सुत्दा बस्दामा, एकलै भएको बेलामा अथवा धेरैका सामनेमा पनि हस्सी दिल्लगीमा तपाईको अपमान गरेको हुँला, त्यो सब अहिले म तपाई सँग माफ माग्दछु ।।

पितासि लोकस्य चराचरस्य

त्वमस्य पूज्यश्च गुरूर्गरीयान् ।।

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो

लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ।।४३।।

---

१. बेहोश । २. प्यारो । ३. ए संगी । ४. ए काल । ५. ए यदुवंशी । ६. घम्नु, सुत्नु, बस्नु, खानु, पिउनु ।७. सबैको सामनेमा । ८. ठट्टाकालागि । ९. केही कुरामा पनि नचुक्ने ईश्वर ।

संसारको [१]पूज्य पिता हजूर,

सर्वोच्च [२]आचार्य पनी हजूर ।

बढ्त कहाँ को ? [३]प्रभुतुल्य सम्म

देखिन्न, सामर्थ्य [४]अहो अगम्य ।।

यसचराचर जगत्को पिता तपाई नै हुनु हुन्छ, तपाई पूज्य र गुरूका पनि गुरू हुनुहुन्छ, तीनै लोकभरीमा तपाई बराबरको अर्को कोही छैन भने, फेरि हे अतुलप्रभाव ! तपाई भन्दा बढता को कहाँबाट हुन सक्ला !।।

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं

प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।।

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः

प्रियः प्रियायार्हसि देव ! सोढुम् ।।४४।।

पस्त्रेर साह्रै, शिर यो झुकाई

मनाउँछू [५]स्तुत्य हजूरलाई,

[६]सखा सँगीको, [७]सुतको पिता झैं ।

कसूर [८]मेरो सहिबक्सियोस् है ।।

तपाई स्तुति गर्न योग्य र सामर्थ्यवान् पनि हुनुहुन्छ, यसै उसले शरीरै निहुराएर नमस्कार गर्दै हजूरमा प्रार्थना गर्दछु, कि प्रसन्न भइबक्स्योस् जसरी पिताले आफ्नो छोराको र सँगीले आफ्नो सँगीको अपराध क्षमा गर्दछ, त्यस्तै गरी, हे देव ! प्रेम गर्ने हजूरले आफ्नो प्रेमपात्र मेरा उपर पनि सब अपराध (कसूर) क्षमा गरिबक्सनुपर्दछ ।।

---

१. पूजा गर्न योग्य । २. गुरु। ३. हजूर बराबरीको । ४. गम पाउन नसकिने । ५. स्तुति गर्न योग्य । ६. सँगी । ७. छोराको । ८. प्रेमीको।

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा
भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।।
तदेव मे दर्शय देव ! रूपं
प्रसीद देवेश ! जगन्निवास ।।४५।।

खुशी भएँ देखि [१]अदृष्टरूप,
झस्क्यो डराई तर [२]चित्त खूप ।
देखाउनुहोस् [३]उहि रूप खास,
प्रसन्न भै [४]नाथ ! जगन्निवास ।।

कहिल्यै पनि नदेखिएको रूप देखेर, मलाई हर्ष भएको छ, परन्तु डरले मेरो मन आत्तिएको पनि छ,हे जगन्निवास, देवाधिदेव ! प्रसन्न हुनुहोस् र हे देव ! आफ्नो उही पहिलेको स्वरूप देखाउनुहोस् ।।

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-
मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन
सहस्रबाहो ! भव विश्वमूर्ते ।।४६।।

स्वयं गदा-चक्रहरू लिएको,
किरीटले उज्जवल भै-रहेको ।
उही [५]परंसुन्दर, [६]चारबाहु-
स्वरूपको दर्शन गर्न पाऊँ ।।

म पहिलेको जस्तै किरीट पैह्रेको, बाहुमा चक्रर गदा लिएको,

---

१. कहिल्यै नदेखिएको स्वरूप । २. मन । ३. पहिले को । ४. मालिक
५. अत्यन्त राम्रो । ६. चतुर्बाहुस्वरूपको ।

हजूर लाई दर्शन गर्न चाहन्छु यस कारण, हे सहस्त्रबाहु, विश्वमूर्ति ! त्यही चतुर्भुज रूपले प्रकट हुनुहोस् ।।

भक्तिलेमात्र विश्व रूप देखिन्छ -

श्री भगवानुवाच -

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं
रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं
यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ।।४७।।

प्रसन्न भै योग[१] लिई [२]अनूप,
अनन्त, [३]तेजोमय, विश्वरूप ।
देखाइयो आदिम[४] रूप मैले,
नदेखिएको अधि यो कसैले ।।

भगवानले आज्ञा गर्नुभयो - हे अर्जुन ! तिमीमाथि प्रसन्न भएर, यो तेजोमय, अनन्त, आद्य र श्रेष्ठ विश्वरूप आफ्नो अलौकिक योगसामर्थ्य बाट मैले तिमीलाई देखाएको हुँ, यो रूप तिमीबाहेक अरू कसैले पनि पहिले देखेको थिएन ।।

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै -
र्न च क्रियाभिर्न तवोभिरूग्रैः ।।
एवं रूपःशक्य अहं नृलोके
द्रष्टुं त्वदन्येन कुरूप्रवीर ।।४८।।

---

१. ईश्वरीय शक्ति । २. अनौठा । ३. तेजैतेजले युक्त । ४. पहिलेको स्वरूप ।

ती वेद-यज्ञ-स्तुति-दान-पाठ

[1]क्रिया तपस्याहरू गैह्रबाट ।

यस्तो म देख्नै अरूले सकिन्नँ

तिमीबिना पार्थ ! न होउ खिन्न[2] ।।

हे कुरूबीरहरूमा श्रेष्ठ अर्जुन ! मनुष्यलोकमा यस किसिमको स्वरूप (विश्वरूप) कसैले वेदपाठ, यज्ञहरू, स्वाध्याय, दान, कर्म अथवा ठूलाठूला उग्र-तपस्या इत्यादि गरेर पनि देख्न सक्तैन, जुन् रूपलाई तिमीले अहिले देखेका छौ ।।

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो

दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ् ममेदम् ।।

व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं

तदेवमे रूपमिदं प्रपश्य ।।४९।।

नहोउ [3]सन्तप्त [4]विमूढ जस्तो,

यो घोर-स्वरूप यस्तो,

[5]निर्धक्क निःशंक[6] खुशी भएर

यो शान्त मेरो उहि रूप हेर ।।

मेरो यस्तो घोर (भयंकर) रूपलाई देखेर आफ्ना चित्तमा व्यथा (दुःख-दिग्दारी) प्रवेश गर्न न देऊ र यसरी मूढो जस्तो न होऊ, डर हटाएर, खुशी मनले युक्त भई, मेरो उही पहिलेको स्वरूपलाई तिमी हेर ।।

---

१. कर्म । २. दिक्दार । ३. सन्ताप लिएको । ४. बेहोश । ५. न धुक धुकाई । ६. शंका नमानी ।

सञ्जय उवाच

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा
स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।।
आश्वासयामास च भीतमेनं
भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ।।५०।।

यस्तो भनी पार्थमा फेरि खास,
गर्नूभयो [१]आत्मरूप-प्रकाश ।
ती भीत[२], कुन्तीसुतलाइ भूप !
फुल्याउनूभो लिई सौम्य[३]-रूप ।।

सञ्जयले बिन्ती गरे - महाराज ! यति भनेर भगवान् वासुदेवले अर्जुनलाई फेरि आफ्नो पहिलेको स्वरूप देखाउनुभयो र अनि सौम्य (शान्त) रूप धारण गरेर, महात्मा ईश्वरले डराएका अर्जुनलाई धैर्य पनि दिलाउनुभयो ।।

अर्जुन उवाच -

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ।।५१।।

मनुष्यरूप प्रभुको देखी यो सौम्य माधव !
म झल्याँस्स भई ब्यूँझें, आएँ [४]प्रकृतिमा अब ।।

अर्जुनले बिन्ती गरे - हे जनार्दन ! तपाईंको यो राम्रो र मनुष्यदेह धारण गर्ने रूपलाई देखेर अब मन ठेगानामा आयो, अहिले म पहिलेको जस्तै सावधान भएको छु ।।

---

१. आफ्नो स्वरूप को प्रकट । २. डराएका । ३. शान्तियुक्त राम्रो स्वरुप । ४. स्वभावमा ।

देवतापनि विश्वरूप देख्नचाहन्छन् ।।

श्रीभगवानुवाच-

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः ।।५२।।

नदेखिसक्नु जो मेरो देख्यौ यो [१]रूप अर्जुन !
देवता पनि चाहन्छन् यसैको [२]नित्य दर्शन ।।

भगवान्‌ले आज्ञा गर्नुभयो-मेरो जुन रूपलाई तिमीले देख्यौ, यसको दर्शन पाउनु बहुतै कठिन छ, देवता पनि यो रूपदेख्नालाई सर्वदा इच्छा (चाहना) गरिरहन्छन् ।।

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ।।५३।।

न वेद-तपले-दान-यज्ञले न त, रूप यो ।
मेरो देखिन्छ हे पार्थ ! तिमिले जुन देखियो ।।

जस्तो तिमीले विश्वरूपी मलाई देख्यौ, त्यसरी वेदहरूले, तपस्याले दानले अथवा यज्ञले पनि कोही मलाई देख्न सक्दैन ।।

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप !।।५४।।

यस्तो म देख्न वा जान्न, [३]इयत्ता - साथ पाउन ।
[४]अनन्यभक्तिले मात्र सकिन्छ, बुझ अर्जुन ! ।।

हे परन्तप, अर्जुन ! केवल एकत्वभक्तिले मात्र यस प्रकार मेरो

---

१. विश्वरूप । २. सधैं । ३. तत्वपूर्वक । ४. अन्त चित्त नदिएको एकाग्रभक्तिले ।

ज्ञान हुनु मलाई देख्नु र ममा तत्वले प्रवेश गर्नु पनि संभव हुन सक्दछ।

सबको सार अन्तिम उपदेश-

मत्कर्मकृन्मत्परमो भद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।।
निर्वरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ! ।।५५।।

[१]सङ्ग छोडेर, जो भक्त मै-संझी कर्म गर्दछ ।
सबमा जो छ [२]निर्वैर, त्यो मैमा पार्थ ! मिल्दछ ।।

हे पाण्डव ! जो यस्तो बुद्धिले कर्म गर्दछ कि, सब कर्म मेरा अर्थात् - ईश्वरका हुन् , फेरी जो मत्परायण र आसक्तिले रहित छ, अनी जो सब प्राणीमा वैरभाव राख्दैन, त्यो मेरो भक्त ममा नै मिल्न आउँदछ ।। (४६१)

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे 'विश्वरूपदर्शनयोगो' नाम
एकादशोऽध्यायः ।।११।।

इति नेपालीभाषामा कोमलगीता 'विश्वरूपदर्शनयोगो' नाम एकादश अध्याय समाप्त ।।११।।

---

१. फलमा आसक्ति, लालच । २. वैरभाव नराख्ने ।

ॐ

श्रीमद्भगवद्गीता

कोमलगीता

भक्तियोग १२

व्यक्त र अव्यक्त कुनको उपासना श्रेष्ठ-

अर्जुन उवाच-

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ।।१।।

[1]प्रभुका [2]भक्त यस्ता र [3]अव्यक्त - ब्रह्म-साधक ।
ती योगी दुइमा कृष्ण ! कुन हुन् श्रेष्ठ साधक[4]? ।।

अर्जुनले सोधे-यस प्रकारसँधैं युक्त अर्थात-योगयुक्त भएर, जो भक्त तपाईको (साकारको) उपासना गर्दछन् र जो अव्यक्त (निराकार ब्रह्म) को उपासना गर्दछन् , तिनमा उत्तम कर्मयोगवेत्ता कुन हुन् ।।

व्यक्तोपासना सुलभछ -

श्रीभगवानुवाच-

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ।।२।।

---

१. सगुण ब्रह्मका । २. उपासना गर्ने । ३. निर्गुण ब्रह्मका उपासक । ४. योग सिद्धि गर्ने ।

जो ममा मन राखेर, श्रद्धा लीकन भज्दछन् ।
ती[1]युक्त-चित्त [2]योगी नै योग जान्ने ठहर्दछन् ।।

भगवान्ले आज्ञा गर्नुभयो-ममा मन लगाएर, सदा युक्तचित्त भई, ठूलो श्रद्धासँग जो मेरो उपासना गर्दछन्, ती मेरा मतमा सबभन्दा उत्तम युक्त अर्थात् योगी ठहर्दछन्।।

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ।।३।।

जो [3]अप्रत्यक्ष, अव्यक्त, सर्वव्यापी [4]निरंजन ।।
मूल, [5]निश्चले, नित्य, भज्छन् [6]अक्षर अर्जुन ! ।।

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ।।४।।

ती सर्वेन्द्रिय[7] रोकेर बुद्धि ली सबमा [8]समा ।
साराको हितमा लाग्ने, आइपुग्छन् सबै ममा ।।

परन्तु जो पुरूष, अनिर्देश अर्थात् - प्रत्यक्ष नदेखिने, अव्यक्त, सर्वव्यापी, अचिन्त्य र कूटस्थ अर्थात् सबको मूलस्वरूप, अचल र नित्य अक्षरको अर्थात् ब्रह्मको उपासना सब इन्द्रियलाई रोकेर, सर्वत्र समबुद्धि राख्दै गर्दछन् ती सब प्राणीको हितमा तत्पर रहनेहरू पनि मलाई नै पाउँदछन् ।।

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।।
अव्यक्ता हि गतिर्दुखं देहवद्भिरवाप्यते ।।५।।

---

१. निष्कामकर्मले ठीक चित्त भएका । २. कर्मयोगी । ३. नदेखिने । ४. इन्द्रियको गति पुग्न नसक्ने । ५. स्थिर । ६. अक्षर ब्रह्म । ७. सारा इन्द्रिय ।८. बराबरी ।

[1]अव्यक्त भज्ने योगीमा बहुते दुःख पर्दछ ।
[2]अव्यक्तमार्ग देहीको[3]कष्ट[4]-साध्य ठहर्दछ ।।

त्यस्तै हो तापनि, तिनको चित्त अव्यक्तमा आसक्त रहेको हुनाले, कष्ट ज्यादै पर्दछ, किनभने व्यक्तदेहधारी मनुष्यहरूलाई अव्यक्तोपासनाको मार्ग कष्टसँग मात्र सिद्ध हुन सक्दछ ।।

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ।।६।।

जस्ले सारा कर्मलाई गरी मैमा समर्पण ।
अनन्य[5] - योगले मेरो गर्छन् ध्यान-उपासन[6] ।।

तेषमहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।।
भवामि न चिरात्पार्थ ! मय्यावेशितचेतसाम् ।।७।।

विलम्ब नगरी मृत्यु[7]-संसारोदधिबाट म ।
ती म भज्नेहरूलाई उतार्दछु [8]ससंभ्रम ।।

परन्तु, जो ममा सब कर्मको संन्यास अर्थात् - समर्पण गरेर, मत्परायण हुँदै, अनन्योगले (एकत्व भक्तिले) मेरो ध्यान गरी, मलाई भज्दछन् , हे पार्थ ! ममा चित्त लगाउने तिनीहरूलाई म यो मृत्युमय संसाररूपी महासागरबाट विलम्ब नगरी उद्धार गर्दछु ।।

मय्यैव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।।
निवसिष्यसि मय्यैव अत ऊर्ध्वं न संशयः ।।८।।

---

१. निर्गुण ब्रह्म । २. थाहा नभएको बाटो । ३. व्यक्तदेह लिनेको ।४. दुःखले पार गर्न सकिने । ५. अन्यत्र नगएको एकाग्र मनले । ६. सेवा । ७. जन्म-मरणले युक्त भएको संसाररूपी ठूलो समुद्रबाट।८. हडबडाउँदै ।

मन राख ममा, मैमा बुद्धि राख, धनञ्जय ! ।
अनी पछि तिमी मैमा बस्नेछौ, छैन [1]संशय ।।

यस कारण, ममा नै मन लगाऊ ममा नै बुद्धि स्थिर गरी राख, यसो गरयौ भने, तिमी अवश्यमेव ममा नै वास गर्नेछौ ।।

अभ्यासादिमा कर्मफल त्यागश्रेष्ठ -

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ।।९।।
सक्दैनो यदि यो चित्त स्थिर गर्न ममा भने ।
[2]अभ्यास-योगले पार्थ ! इच्छा राख म पाउने ।।

अब यसरी ममा एकाग्रताले चित्तलाई स्थिर गर्न सकिएन भने हे धनञ्जय ! अभ्यासको सहायताले अर्थात् - वारंवार कोशिश गरेर मलाई पाउनाको आशा राख ।।

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ।।१०।।
अभ्यास गर्न नसके, म मिल्ने कर्म नै गर ।
मेरा निंति गरी कर्म, पाउला सिद्धि [3]सत्वर ।

यदि तिति अभ्यास गर्नालाई पनि समर्थ छैनो भने मलाई प्राप्त गर्न शास्त्रमा बताइएका ज्ञान, ध्यान, भजन, पूजा, पाठ इत्यादि कर्म गर, मेरा निमित्त यी कर्म गर्नाले पनि तिमी सिद्धि पाउनेछौ ।

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुमद्योगमाश्रितः ।।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरू यतात्मवान् ।।११।।

---

१. सदेह । २. लगातार कोशिश । ३. चाँडो ।

यो पनी नसके गर्न, मेरो योग लिईकन ।
सारा कर्मफल त्याग गर [1]निष्काम भैकन ।।

परन्तु यस्तो गर्न पनि तिमी असमर्थ छौ भने, उद्योग (मदर्पणपूर्वकयोग) अर्थात् - कर्मयोगको आश्रय गरेर, यतात्मा बनेर, अर्थात् क्रमशः चित्तलाई रोक्दै, आखिरमा सब कर्मका फललाई त्याग गरिदेऊ ।।

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ।।१२।।

अभ्यास, ज्ञान र ध्यान, फलको त्याग येतिमा ।
[2]उत्तरोत्तर छन् श्रेष्ठ , त्यागैले पुग्छ शान्तिमा ।।

किनभने अभ्यासभन्दा ज्ञान श्रेष्ठ छ, ज्ञानभन्दा ध्यानको योग्यता अधिक छ, ध्यानको अपेक्षा कर्मफलको त्याग उत्तम छ, यही कर्मफलको त्यागबाट तुरन्त नै शान्ति प्राप्त हुन्छ ।।

भक्तका स्थिति र भगवान्‌का प्यारा -

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करूण एव च ।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ।।१३।।

कसैमा द्वेष[3] नलिने [4]दयावान् ,मित्र निर्मम[5] ।
[6]क्षमावान् [7]निरहंकार सुख दुःखादिमा सम [8]।।

जो कसैलाई द्वेष पनि गर्दैन , जो सबैसित मित्रताको भावले बर्ताव गर्दछ, जो ममत्वबुद्धि र अहङ्कारले रहित छ, र जो सुख दुःखमा समान र सहनशील छ ।।

---

१. कामनारहित । २. पछिल्लो पछिल्लो । ३. डाह । ४. दयालु । ५. ममता नभएको । ६. सहने । ७. अहंकारले रहित । ८. बराबर ।

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मे भक्तः, स मे प्रियः ।।१४।।

सन्तोषी, [१]नित्य-युक्तामा, [२]संयमी दृढ-निश्चय[३] ।
मन-बुद्धि ममा राख्ने, भक्त मेरो छ त्यो प्रिय ।।

जो सदा सन्तुष्ट छ, जो इन्द्रिय निग्रह गर्ने र दृढनिश्चयी बनेको छ, जसले आफ्नो बुद्धि र मन ममा अर्पण गरेको छ, त्यस्तो, कर्मयोगी भक्त मलाई प्यारो लाग्दछ ।।

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।।
हर्षामर्शभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ।।१५।।

झिंजिन्न [४]लोक जस्बाट, लोकदेखि झिंजिन्न जो ।
[५]भय हर्षादिले [६]शून्य, त्यो मेरो प्रिय भक्त हो ।।

जसबाट न त लोकहरूलाई क्लेश हुन्छ, र जो नत लोकहरूबाट क्लेश पाउँदछ, अनि यस्तै जो हर्ष, भय क्रोध र दिग्दारीले रहित भएको छ, त्यही पुरुष मेरो प्यारो छ ।।

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।।
सर्बारिंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ।।१६।।

[७]अविकारी [८]उदासीन पवित्र, [९]निरपेक्षक ।
[१०]दक्ष [११]कर्मफलत्यागी, भक्त हुन्छ बडो प्रिय ।।

---

१. कर्मयोग गर्ने । २. इन्द्रिय रोक्ने । ३. एकमा पक्का निश्चय गर्ने ।४. दुनियां ।५. डर, हर्ष, रिस खेदले । ६. रहित भएको ।७. सुख दुःखमा मन नबिग्रने । ८. कर्मफलको वास्ता नराख्ने । ९. काम्यफल छोड्ने । १०. चतुर । ११. कर्मफल त्याग गर्ने ।

मेरो त्यही भक्त मलाई प्यारो छ, जो निरपेक्ष अर्थात् केही चाहँदैन, पवित्र र दक्ष छ अर्थात् जे काम पनि आलस्य छोडेर गर्दछ, जो फलको विषयमा उदासीन छ, जसलाई कुनै पनि विकराले डगाउन सक्दैन, र जसले काम्यफलका सब आरम्भ अर्थात् उद्योगलाई छोडीदिएको छ ।।

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ।।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ।।१७।।

जो न खूश छ, न द्वेष-शोक-इच्छादि गर्दछ ।
शुभाशुभ-फलत्यागी, भक्त प्यारो ठहर्दछ ।।

जो न के पाई खुश हुन्छ, न केहीको द्वेष गर्दछ, जो न शोक गर्दछ न त केही कुराको इच्छा राख्दछ, जसले कर्मका शुभर अशुभ फल सबै छोडिएका छन्, त्यो भक्तिमान् पुरूष मलाई प्रिय हुन्छ ।।

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ।।१८।।

शत्रुमा मित्रमा तुल्य शीतोष्ण-सुखदुः खमा ।
निन्दा र स्तुतिमा तुल्य तुल्यै मानापमानमा ।।

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टे येन केनचित् ।।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ।।१९।।

जो छ आसक्तिले शून्य, सन्तोषी, [1]मितभाषण ।
स्थिरचित्त[2]गृह-त्यागी, हो प्यारो भक्त त्यो जंन ।

---

१. परिमित बोल्ने । २. कर्मफलरूपी घर छोड्ने ।

जसलाई शत्रु र मित्र, मान र अपमान, सर्दी र गर्मी , दुःख र सुख एकैनास लाग्दछन् र जसलाई केहीमा पनि आसक्ति रहेको छैन, अनि जसलाई निन्दा र तारीफ समानै ठहर्दछन् ,जो परिमित बोल्दछ, जो जेसुकै परिआएमा पनि उसैमा सन्तुष्ट हुन्छ, एवं जसको चित्त स्थिर छ, जसको कर्मफलाशारूप अभिलाषा केहीमा पनि रहेको छैन, उही भक्तिमान् पुरूष मलाई प्रिय लाग्दछ ।।

येतु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।।
श्रद्धाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ।।२०।।

[१]यो [२]धर्मामृतको जस्ले गर्छन् नित्यै [३]समाश्रय ।
[४]श्रद्धालु, ती परंभक्त हुन् मेरा बहुतै प्रिय ।।

माथि बताइएको यो अमृत-तुल्य धर्मलाई जुन पुरूष मत्परायण (मैमा तन्मय) हुँदै श्रद्धापूर्वक आचरण-गर्दछन् , ती भक्त मेरा अत्यन्तै प्यारा हुन्छन् ।।(४८९)

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे 'भक्तियोगो' नाम
द्वादशोऽध्यायः ।।१२।।

इति नेपालीभाषामाकोमलगीता भक्तियोग
द्वादश अध्याय समाप्त ।।१२।।

१. पहिले कहिएको । २. धर्मरुप अमृतको । ३. सेवा । ४. श्रद्धा राख्ने ।

श्रीमद्भगवद्गीता

कोमलगीता

क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ-विचार-योग १३

क्षेत्र क्षेत्रज्ञको व्याख्या र तिन्को ज्ञान -

अर्जुन उवाच-

[1]प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।
एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ! ।। (क्षेपक)

कृष्ण ! 'क्षेत्र' र 'क्षेत्रज्ञः', त्यस्तै प्रकृति 'पूरूष',
अनि त्यो 'ज्ञान' र 'ज्ञेय' , जान्न चाहन्छु यो सब ।

अर्जुनले सोधे-हे केशव ! मलाई प्रकृति, पुरूष, क्षेत्र, क्षेत्रज्ञ, ज्ञान र ज्ञेय यति जान्नाको इच्छा छ, वर्णन गर्नुहोस् ।।

श्रीभगवानुवाच-

इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते ।।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ।।१।।

यही शरीर कौन्तेय ! 'क्षेत्र' यो नाम पाउँछ ।
यस्लाई राम्ररी जान्ने 'क्षेत्रज्ञ' कहलाउँछ ।।

---

१. यो श्लोक गीताको पाठ होइन, धेरै आचार्यहरूले क्षेपक मानेका छन् ।

भगवान्‌ले वर्णन गर्नुभयो-हे कौन्तेय ! यही शरीरलाई 'क्षेत्र' भन्दछन् यस शरीर तत्वलाई जो जान्दछ, त्यसलाई शरीरशास्त्रको तत्व जान्नेहरू 'क्षेत्रज्ञ' भनेर बताउँछन् ।।

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धिसर्वक्षेत्रेषु भारत ।।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ।।२।।

सारा क्षेत्रहरू-मध्ये म हूँ [1]''क्षेत्रज्ञ'' भारत !
क्षेत्र-क्षेत्रज्ञको ज्ञान, हो मेरै ज्ञान निश्चित[2] ।

हे भारत ! सब क्षेत्रहरूमा क्षेत्रज्ञ पनि मलाई नै संझ, क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको जो ज्ञान छ, त्यही ज्ञान मेरो अर्थात् परमेश्वरको हो भनी ज्ञानीहरूले मानिएको छ ।।

यस्को वेद ब्रह्मसूत्रवाट विचार -

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।।
स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ।।३।।

क्षेत्र के हो ?उ [3]कस्तो छ ? जो देखी जो विकारी छ ।
त्यस्तै क्षेत्रज्ञ कस्तो छ? भन्छू संक्षेपले[4] सब ।।

क्षेत्र के हो ? त्यो कुन प्रकारको छ ? त्यसका कुन कुन विकार छन् ? त्यसमा पनि केबाट हुन्छ ? त्यस्तै क्षेत्रज्ञ कुन हो ? त्यसको प्रभाव के छ? यो सब म संक्षेपले वर्णन गर्दछु सुन ।।

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दाभिर्विविधैः पृथक ।।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ।।४।।

यो गाए धेर ऋषिले, वेदले, [5]ब्रह्मसूत्रले ।
पृथक पृथक दिई [6]हेतु, पूर्ण [7]निश्चित-रूपले ।।

---

१. ज्ञाता । २. पक्का । ३. के सामर्थ्यको छ । ४. छोट्करी गरेर
५. वेदान्तसूत्रले । ६. कारण । ७. सिद्धान्तस्वरूपले ।

वेदहरूले र ब्रह्मसूत्रका पदहरूले पनि यो विषय गाइएको छ, त्यसलाई धेरै ऋषिहरूले पनि नाना प्रकरसँग अनेक छन्दमा पृथक पृथक गरेर कार्यकारणरूप हेतु देखाई पूर्णरूपले निश्चित गरिएको छ।।

क्षेत्र स्वरूपको लक्षण -

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ।।५।।

पाँच-[१]भूत अहंकार, [२]बुद्धि, [३]प्रकृति, आठ र ।
एघारै [४]इन्द्रियहरू, पाँच इन्द्रिय गोचर[५] ।।

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ।।६।।

द्वेष, इच्छा दुःख, सुख, धैर्य, [६]संघात, [७]चेतन ।
[८]सविकार यही [९]क्षेत्र कहिएको छ अर्जुन ?

महाभूत (अर्थात् - पृथिवी, जल, तेज, वायु, आकाश यी पाँच स्थूलभूत) अहंकार, बुद्धि, अव्यक्त (प्रकृति) दश सूक्ष्म इन्द्रिय (अर्थात् चक्षु, श्रोत्र घ्राण, रसना, त्वक्, पाणि, पाद, पायु, उपस्थ), एक मनः पाँच ज्ञानेन्द्रियका पाँच सूक्ष्म विषय (अर्थात् रूप, शब्द, गन्ध, रस, स्पर्श) इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख संघात (स्थूल देहको पिण्ड), चेतना (प्राणी आदिको व्यक्त व्यापार, धृति (धैर्य) यो ३१तत्वको समुदायलाई सविकार 'क्षेत्र, भन्दछन् ।।

---

१. पृथ्वी आदि । २. महत्तत्व । ३. अव्यक्त । ४. मन आदि । ५. इन्द्रियका विषय (रूप आदि) ६. स्थूल-देहपिण्ड । ७. प्राणचलन व्यापार । ८. विकराले सहित । ९. शरीर ।

ज्ञानको लक्षण र त्योभिन्न अज्ञान-

अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ।।७ ।।

[१]क्षमा, [२]अहिंसा [३]ऋजुता, [४]मान दंभादिहीनता ।
[५]मनोनिग्रह, र [६]स्थैर्य [७]गुरुसेवा, [८]पवित्रता ।।

अभिमानले रहित हुनु, छल नहुनु, परपीडा नगर्नु, सहनु, सोझो हुनु गुरुसेवा गर्नु, पवित्र हुनु, स्थिर रहनु, मनलाई रोक्नु ।।

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ।।८।।

विरागिनू[९] विषयमा अहंकार[१०] हटाउनू ।
जन्म-मृत्यु [११]जराव्याधि-दुःख-दोषादि[१२] देखनू ।।

इन्द्रियका विषयहरुमा विरक्त हुनु, अहंकार नहुनु, जन्म-मरण-बुढ्याँई रोग दुःख हरुलाई आफ्ना पछि पछि लागेका दोष हुन् भनी संझनु ।।

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ।।९।।

नलुट्पुटिनु पुत्र-स्त्री-गृहमा, संङ्ग छोडनु ।
[१३]इष्टानिष्ट-विषे नित्य समानै मन राखनु ।।

---

१. सहनशीलता । २. बिगार नगर्नु । ३. सीधापना । ४. अभिमान र छलकपट नलिनु । ५. मन वश गर्नु । ६. नहड् बडानु । ७. मान्यजनको संम्मान ८. भित्रबाहिरको सफाई । ९. वैराग्य लिनु । १०. अहंकारीपना । ११. बुढ्याई । १२. बिगार गर्ने (शत्रुइत्यादि) १३. भलो र कुभलोमा।

कर्ममा आसक्ति नलिनु, बाल-बच्चा, स्त्री घरगृहस्थी इत्यादिमा लम्पट् नुहनु, इष्टर अनिष्ट कुरा आइपरेमा पनि चित्तवृत्ति समानै राख्नू ।।

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ।।१०।।

समाजमा न रहनू, सदा [१]एकान्त सेवनू,
[२]एकत्व-योगले मैमा भक्ति निश्चल[३] राख्नू ।।

अनि ममा अनन्य भावले अटल भक्ति राख्नु, एकान्त स्थानमा रहनु, साधारण जनहरूको समाजलाई प्रसन्न नगर्नु, अर्थात् त्यहाँ नबस्नु ।।

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्वज्ञानार्थदर्शनम् ।।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ।।११।।

अध्यात्म[४]विद्या हो नित्य ठान्नू [५]तत्वार्थ संझनू ।
यै मात्र ज्ञान हो भन्छन् , [६]अरू अज्ञान बूझनू ।।

अध्यात्मलाई नित्य संझनु र तत्वज्ञानका सिद्धान्तहरूको परिशीलन अर्थात् -मनन गर्नु, यी बीस (२०) लाई ज्ञानभन्दछन् यी बाहेक जो कुछ छन् , ती सब अज्ञान हुन् भनेर बताउँछन् ।

ज्ञेयको स्वरूपको लक्षण-

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ।।१२।।

पार्थ ! ज्ञेय पनी भन्छु जो जान्दा मोक्ष मिल्दछ ।
त्यो [७]अनादि, पर ब्रह्म, सत् असत् बाट दूर छ ।।

---

१. एकान्त स्थान । २. ईश्वरमा एकाग्रतायुक्त योगले । ३. अटल(दृढ) ४. आत्मविषयको ज्ञान । ५. सिद्धान्त तत्व बारंबार विचार गर्नु । ६. ज्ञान बाहेकका । ७. जसको पहिले काही छैन त्यो ।

अब म तिमिलाई त्यो ज्ञेय बताऊँछु, जसलाई जानि-लिनाले अमृत अर्थात् मोक्ष पाइन्छ त्यो सबभन्दा परको अनादि ब्रह्म हो न त्यसलाई सत् भन्दछन् न त असत भन्दछन् ।।

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ।।१३।।

त्यो हात, पाउ, आंखा र मुख कान तथा शिर
सबैतर्फ भएको छ, ढाकेको छ सबैतिर ।

त्यस (ब्रह्म) का जतातै हातपाउ छन् , चारौंतर्फ आंखा, शिर र मुखहरू छन् सबैतिर कानहरू फैलिएका छन् त्यो नै यस लोकमा सबलाई ब्याप्त गरी बसेको छ ।।

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ।।१४।।

जस्मा छ गुणको झल्का, तर [1]इन्द्रिय-शून्य छ ।
फरकै छ जगत् [2]धर्छ, [3]निर्गुणी गुण भोग्दछ ।।

त्यस (ब्रह्म) मा सब इन्द्रियको गुणहरूको आभास छ, परन्तु त्यसको कुनै पनि (विषयोपभोगी) इन्द्रियछैन, त्यो सबैदेखि अलग भएर पनि सबलाई धारण गर्दछ र निर्गुण भएर पनि गुणहरूको उपभोग गर्दछ।।

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ।।१५।।

त्यै [4]चराचर हो, तेही प्राणीको भित्र-बाहिर ।
मिहीं हुँदा त्यो जानिन्न, तयै नगीच त्यही पर ।।

---

१. इन्द्रिय रहित । २. धारण पालन गर्छ । ३. सत्व-रज-तम यी तीन गुण नभएको छ तापनि । ४. हिड्ने र न हिडने ।

त्यो (ब्रह्म) सब प्राणीहरूको भित्र र बाहिर पनि छ, अक्षर छ औ चर पनि छ, ज्यादा नै सूक्ष्म हुनाले त्यो जानिदैन, अनि त्यो टाढा रहीकन नगीचमा पनि छ ।।

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।।
भूतभर्तृ च यज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ।।१६।।

अखण्डित[1] पनि वस्छ प्राणीमा भिन्न भिन्न झैं,
त्यै ज्ञेय[2] सृष्टिकर्ता छ, [3]हर्ता [4]भर्ता छ त्यै सधैं ।।

त्यो (ब्रह्म) वास्तविक अखण्डित भएर पनि सब प्राणीमा मानो भिन्न भिन्न रहेको जस्तो भई बसेको छ औ सब प्राणीलाई पाल्ने, संहार गर्ने र उत्पन्न गर्ने पनि उसलाई नै संझनुपर्दछ ।।

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानंज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ।।१७।।

ज्योतिको पनि त्यो ज्योति [5]तमदेखि परै [6]स्थित ।
त्यै [7]ज्ञानगम्य त्यै ज्ञान,ज्ञेय त्यै हृदयस्थित[8] ।।

उस (ब्रह्म) लाई नै तेजको पनि तेज र अन्धकार (अज्ञान) भन्दा पर रहेको छ भनी बताउँछन् , अनि ज्ञान र जो जान्न योग्य छ त्यस्तो ज्ञेय औ ज्ञानगम्य अर्थातज्ञानले मात्र जानिने त्यही छ, फेरी सबैका हृदयमा पनि त्यही बसेको छ ।।

यो सब जान्नाको फल-

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भवायोपद्यते ।।१८।।

१.वास्तविक अलग नभएको । २. ब्रह्म । ३. संहारकर्ता । ४. पालनकर्ता। ५. आनरूपी अन्धकारदेखी । ६. रहेको । ७. ज्ञानले मात्र जानिने । ८. हृदयमा रहेको ।

यस्तो संक्षेपले क्षेत्र ज्ञान ज्ञेय सबै भने ।
मेरो भक्त यही जानी, मैमा मिल्न आउने ।।

क्षेत्र, ज्ञान, ज्ञेय (क्षेत्रज्ञ) केलाई भन्दछन् , त्यो सब यस प्रकार संग संक्षेपले बताएँ, मेरो भक्तले यो सब जानेर मेरो स्वरुप पाउँदछ ।।

प्रकृति र पुरुषको विवेक -

प्रकृतिं पुरुषं चैव बिद्ध्यनादी उभावपि ।।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ।।१९।।

[1]पुरुष-प्रकृति दोटै, [2]अनादि भनि भन्दछन् ।
[3]विकार वा [4]गुणहरु प्रकृतिबाट बन्दछन् ।।

प्रकृति र पुरुष दुवैलाई अनादि अर्थातसब- सबभन्दा पहिलेका हुन् भनेर जान, अनि विकार र गुणहरु जो छन् ती सब प्रकृतिबाट नै उत्पन्न भएका हुन् भनी संझना राख ।।

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ।।२०।।

देहेन्द्रियादि[5] चल्दामा हुन्छे प्रकृति कारण[6] ।
सुख दुःखादि भोग्दामा, हुन्छ पुरुष कारण ।।

कार्य अर्थातदेहहरु र कारण अर्थात् इन्द्रियहरूको कर्तृत्व (चलाउनाका निमित्त प्रकृति नै कारण (कर्ता) बताइन्छ, और कर्ता होइन त पनि सुख-दुःखहरूलाई भोग गर्नाका निमित्त पुरुष अर्थात् क्षेत्रज्ञ कारण हो भनेर मानिएको छ ।।

---

१. परमात्मारमाया ।२. सबका आदि ।३. संसारका यावत वस्तु । ४. सत्व रज तमोगुण । ५. शरीर र इन्द्रियहरु । ६. कर्ता ।

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।।
कारणं गुणसंगोऽस्य यदसद्योनिजन्मसु ।।२१।।

गुण भोग्छ प्रकृतिका [1]प्रकृति-स्थित पुरुष ।
[2]सत् -असत् - जन्मको हेतु[3] यस्को त्यै गुण[4] संङ्ग छ ।।

किनभने पुरुष प्रकृतिमा अधिष्ठित भएर प्रकृतिका गुणहरूको उपभोग गर्दछ र प्रकृतिका गुणहरूसंगको यही संयोग नै त्यस पुरुषलाई असल र न असल योनिहरूमा जन्मनाका निमित्त कारण बन्न आउँदछ।।

प्रकृतिपुरुष ज्ञानले जन्म हुन्न -

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ।।२२।।

देख्ने, [5]मान्ने, बुद्धि[6] गर्ने, भोग्ने यो देहमा सब ।
कहिन्छ परमात्मा र महेश पर पूरुष ।।

प्रकृतिका गुणहरुको उपद्रष्टा अर्थातनगीचै बसेर हेर्ने साक्षी, अनुमोदन गर्ने (सल्लाहदिने), प्रकृतिका गुणलाई बढाउने र उपभोग गर्ने लाई नै यस देहमा पर-पुरुष महेश्वर र परमात्मा पनि भन्दछन् ।।

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोभिजायते ।।२३।।

बुझेर यसरी भिन्न गुण-प्रकृति-पूरुषः ।
जे गरोस् तापनी फेरि जन्मदैन उ मानिस ।।

---

१. प्रकृतिमा अधिष्ठित भएको । २. ऊचनीच जुनीको । ३. कारण । ४. प्रकृतिका गुणसंगको संयोग नै । ५. हुन्छ, ठीक छ, भनी सल्लाह दिने । ६. बढाउने ।।

यस प्रकारले जो, पुरुष (आत्मा) लाई निर्गुण र प्रकृतिलाई नै गुणहरूले सहित जान्दछ, त्यसले जस्तोसुकै आचरण गरोस् तापनि त्यसको पुनर्जन्म हुँदैन ।।

आत्मज्ञान का मार्ग-

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति के चिदात्मानमात्मना ।।
अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ।।२४।।

आत्मालाई कुनै देख्छन् , आफैमा ध्यानयोगले ।।
सांख्ययोग[१] लिई कोही कोही ता [२]कर्मयोगले ।।

कोही पुरुष ध्यानयोग गरेर आफ्नै अन्तःकरणमा आत्मालाई खुद देख्दछन् , कोही सांख्ययोगले देख्दछन् र कुनै कर्मयोगले देख्दछन्।।

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ।।२५।।

यो न जान्ने अरूबाट सुनी भजन गर्दछन् ।।
श्रुति[३] प्रमाणले भज्ने ती पनि मृत्यु तर्दछन् ।।

परन्तु, यस्ता प्रकारयंग जसलाई आफ्नो आत्मामा ज्ञान हुँदैन, तिनि अरूबाट सुनेर परमेश्वरको भजन गर्दछन् , सुनिएको कुरालाई प्रमाण मानेर बर्ताव गर्ने ती पुरुषहरू पनि मृत्युलाई पार गरेर जान्छन्।।

परमेश्वर प्रयत्नलेपायिन्छ -

यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ।।२६।।

---

१. ज्ञानयोग । २. निष्काम कर्मयोगले । ३. सुनको कुरो प्रमाणलिएर।

चराचर सबै वस्तु जो उब्जन्छन् थरी-थरी ।
त्यो जान पार्थ ! क्षेत्रज्ञ[१]-क्षेत्र-संयोगले गरी ।।

हे भरत श्रेष्ठ ! यो राम्ररी संझना राखकि, स्थावर या जंगम कुनै पनि चीजको निर्माण (रचना) क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको संयोगबाट नै भएको हो ।।

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
बिनश्यस्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ।।२७।।

सबैमा सम भै बस्ने, नासिंदा [२]ती ननासिने ।
परमेश्वर जो देख्छ उही हो [३]तत्व संझने ।।

सब भूत (प्राणी) मा एकैनास रहने र जो सब भूत [illegible] पनि नाश नहुने हो भनी यस्तो परमेश्वरलाई जसले देख्यो, त्यही पुरु[illegible] सच्चा तत्व पहिचान्यो ।।

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थ्जितमीश्वरम् ।।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ।।२८।।

जस्ले ईश्वर एकै छन् सबमा भनि जान्दछ ।
[४]आत्माको [५]घात गर्दैन, त्यो [६]परं गति पाउँछ ।।

ईश्वरलाई सर्वत्र बराबरै व्याप्त छन् भन्ने संझेर जो पुरुष आफ्नो आफैले घात गर्दैन अर्थात् आप से आप असल मार्गमा लाग्दछ, यसो गरयो भने, त्यसले उत्तमगति (मोक्ष) पाउँदछ ।।

प्रकृति र आत्मा छिह्नाले ब्रह्म प्राप्ति-

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।।
यः पश्यन्ति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ।।२९।।

---

१. क्षेत्रज्ञ र क्षेत्रको संयोग हुनाले । २.सारा चीज ।३. साँचो कुरो । ३. अन्तरात्माको । ५. विनाश । ६. मुक्ति ।

कर्म सारा प्रकृतिले गरिंदा छन् अनेकन् ।
आत्मा अकर्ता छ भनी देख्ने हो [1]देख्ने जन ।।

सब कर्म सबै तरहबाट प्रकृतिले नै गरिने हुन् औ आत्मा अकर्ता छ अर्थात् केही पनि गर्दैन भनेर जसले जान्यो त्यसले खास तत्व पहिचान्यो भनेर संझनुपर्दछ ।।

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ।।३०।।

अनेकौं [2]भूत एकैमा, एकैबाट अनेकन ।
राम्रै देखे-पछी पार्थ ! [3]ब्रह्म मिल्छ [4]निरंजन ।।

जब सब प्राणीको भिन्न-भिन्नतालाई एकताबाट र यही एकताबाट (एकईश्वरबाट) नै सब विस्तार (अलग अलग भएको) पनि संझन लाग्दछ, त्यसै बखत ब्रह्म प्राप्त हुन्छ (पाइन्छ) ।।

क्षेत्र प्रकाशक आत्मा निर्लेप्छ-

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय! न करोति न लिप्यते ।।३१।।

अनादि निर्गुण[5] हुँदा [6]परात्मा अविनाशी छ ।
भए पनि शरीरैमा न गर्दछ न [7]लिप्त छ ।।

हे कौन्तेय ! अनादि र निर्गुण हुनाले यो अव्यय परमात्मा शरीरमा रहेर पनि केही कुराको हर्ता-कर्ता छैन र त्यसलाई कुनै कर्मको लेप अर्थात् बन्धन लाग्दैन ।।

---

१. तत्व देख्ने । २. प्राणीहरू । ३. परब्रह्म । ४. इन्द्रियका गतिबाट पर रहेको । ५. रुपादिरहित । ६. पर रहेको आत्मा । ७. कर्मबन्धन भएको।

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ।।३१।।

जस्तै [1]व्यापक आकाश हुँदा [2]सूक्ष्म [3]अलिप्त छ ।
सारा देहविषे [4]व्याप्त, आत्मा त्यस्तै अलिप्त छ ।।

जस्तै आकाश जताततै भराभर छ, परन्तु सूक्ष्म हुनाले केहीको पनि लेप लाग्दैन अर्थात् कसैमा टाँसिदैन, त्यस्तै सर्वत्र शरीरमा रहेर पनि आत्मालाई केहीको पनि (कर्मबन्धनादिको) लेप लाग्दैन ।।

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत! ।।३२।।

जस्तो यौटै सूर्य गर्छन् सारा लोक प्रकाशित ।
त्यस्तै क्षेत्रज्ञले यावत् क्षेत्र गर्छ प्रकाशित ।।

हे भारत ! जस्तै एक सूर्यले सबै लोकलाई प्रकाशित गर्दछन् , त्यस्तैक्षेत्रले (आत्माले) सब क्षेत्रलाई अर्थात् शरीरहरूलाई प्रकाशित गर्दछ ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञजान्नाको फल-

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ।।३३।।

क्षेत्र-क्षेत्रज्ञको भेद, मूल-[5]प्रकृतिमोचन ।
जो [6]ज्ञान-दृष्टिले देख्छन, सक्छन् ती ब्रह्म पाउन ।।

---

१. सबै ढाक्ने । २. मिहीन । ३. नटाँसिने । ४. छोपेर रहेको । ५. छुट्कारा । ६. ज्ञानरूपी आँखाले ।

यस प्रकारसंग ज्ञानचक्षुले अर्थात् ज्ञानरूपनेत्रले क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको भेदलाई, यस्तै सब भूत-प्राणीका मूल-प्रकृतिको मोक्षलाई पनि जो जान्दछन् तिनले परब्रह्मलाई प्राप्त गर्दछन् ।। (५२३)

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचारयो गो नाम

त्रयोदशोऽध्यायः ।।१३।।

इति नेपालीभाषामाकोमलगीता क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार योगो

नाम त्रयोदश अध्याय समाप्त ।।१३।।

श्रीमद्भगवद्गीता

कोमलगीता

गुणत्रय-विभाग-योगः १४

प्राणिवैचित्र्य गुणभेद बाट विचार-

श्री भगवानुवाच

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।।
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ।।१।।

ज्ञानमा [1]उत्तम ज्ञान भन्दछू म अझै पनि ।
जो जानेर गए पार्थ ! सिद्धि पाई सबै [2]मुनि ।।

भगवानले आज्ञा गर्नुभयो- अझ पनि फेरि सब ज्ञानहरूमा श्रेष्ठ ज्ञान म बताउँछु, जुन ज्ञान जान्नाले सब मुनि यस लोकबाट परम सिद्धि पाएर गइसकेका छन् ।।

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ।।२।।

त्यही ज्ञान लिई मेरो तुल्यता पाउने मुनि ।
सृष्टिमा पनि जन्मन्नन् , नासिन्नन् लयमा पनि ।।

यस ज्ञानको आश्रय गरेर, मसँग एकै रूप भएका पुरुषहरू

---

१. श्रेष्ठ २. ज्ञानी ऋषिहरू ।

सृष्टिको उत्पत्ति कालमा पनि जन्मँदैनन् , अनि प्रलय कालमा व्यथा पनि पाउँदैनन् अर्थात् जन्म-मरणबाट एकदम छुट्कारा पाउँदछन् ।।

सारको पिता आत्मा आत्मा-प्रकृति-

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।।
संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ।।३।।

मेरी प्रकृति हो [१]योनि, त्यस्मा धर्दछु गर्भ म ।
त्यसैबाट भएको छ प्राणीको जन्मने क्रम ।।

हे भारत! महद् ब्रह्म अर्थात् प्रकृति मेरै योनि हो, म त्यसमा गर्भधारण गर्दछु र त्यसबाट समग्र भूत अर्थात् चराचर जगत् उत्पन्न हुन्छन् ।।

सर्वयोनिषु कौन्तेय ! मूर्तयः संभवन्ति याः ।।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ।।४।।

सारा योनि विषे पार्थ ! उब्जन्छन् [२]व्यक्ति जो सदा ।
तिन्की प्रकृति हो आमा म हुँ बीज दिने पिता ।।

हे कौन्तेय ! मनुष्य, पशु पक्षी आदि योनिमा जो मूर्तिहरू जन्मछन् ती सबकी योनि (आत्मा) प्रकृति हो, म बीज दिने पिता हुँ ।।

प्राणीमा सत्व रज तमको परिणाम-

सत्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।।
निबध्नन्ति महाबाहो ! देहे देहिनमव्ययम् ।।५।।

प्रकृतीबाट निस्केका [३]सत्वादि गुणले गरी ।
[४]नित्य-देही पनी हुन्छ देहमा [५]बद्ध बेसरी ।।

---
१. जन्माउने शक्ति भएको । २. दृश्य पदार्थ । ३. सत्व, रज, तम । ४. नित्य जीवात्मा । ५. बाँधिएको ।

हे महाबाहु ! प्रकृतिबाट उत्पन्न भएका सत्व, रज र तम गुणहरूले योदेहमा रहेको अव्यय अर्थात् निर्विकार आत्मालाई देहमा बाँधी राख्दछन् ।।

तत्र सत्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।।
सुख सङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ।।६।।

तिन्मा [1]'सत्त्व' [2]प्रकाशी र, [3]दोषशून्य, पवित्र छ ।
यस्ले ज्ञान-सुखद्वारा देहीको बन्ध गर्दछ ।।

हे निष्पाप अर्जुन ! यी तीन गुणका मध्यमा निर्मल हुनाले प्रकाश गराउने र दोष-रहित भएको पनि सत्वगुण छ, त्यसले सुख र ज्ञानको साथ-साथै प्राणीलाई बन्धन गर्दछ ।।

रजो रागात्मकं बिद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।।
तन्निबध्नाति कौन्तेय ! कर्मसङ्गेन देहिनम् ।।७।।

'रजोगुण' बडो [4]रागी तृष्णा-आसक्ति-[5]जन्य छ ।
त्यो, [6]कर्मसङ्गले पार्थ ! देहीको बन्ध गर्दछ ।।

रजोगुणको स्वभाव रागात्मक छ, यसबाट तृष्णा र आसक्तिको उत्पत्ति हुन्छ । हे कौन्तेय त्यसले प्राणीलाई कर्म गर्नको प्रवृत्तिरूप सङ्गले बन्धनमा (जन्ममरणका चक्करमा) पार्दछ ।।

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तान्निबध्नाति भारत ।।८।।

---

१. सत्वगुण । २. प्रकाश ज्ञान दिने । ३. दोषले रहित । ४. प्रेम बढाउने । ५. लालच बाटउत्पन्न हुने ।६. कर्ममा प्रेमगर्नाले ।

मोह गर्ने सबैलाई, 'तम' [१]अज्ञान-जन्य छ ।
[२]प्रमादालस्य-[३]निद्राले, देहीको बन्ध गर्दछ ।।

हे भारत ! किन्तु तमोगुण अज्ञानबाट उत्पन्न हुन्छ, यसले सब प्राणीलाई मोहमा फसाउँछ, यो प्रमाद-आलस्य-निद्राद्वारा प्राणीहरूलाई बन्धन गर्दछ (जकड्याउँदछ) ।।

सत्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ।।९।।

सत्वले सुखमा [४]प्रीति, रजले कर्ममा [५]मति ।
तमले ज्ञान ढाकेर गर्छ बेहोशमा [६]क्षति ।।

हे भारत ! सत्वगुणले सुखमा र रजोगुणले कर्ममा आसक्ति उत्पन्न गर्दछ । परन्तु तमोगुणले ज्ञानलाई ढाकेर कर्तव्यविमूढ हुनुमा र कर्तव्य बिर्सनुमा पनि मनुष्यको आसक्ति उत्पन्न गर्दछ ।।

दुईलाई दबाई एकगुणको वृद्धि -

रजस्तमश्चाभिभूय सत्वं भवति भारत ! ।।
रजः सत्वं तमश्चैव तमः सत्वं रजस्तथा ।।१०।।

रजस्तम जिती सत्व रजसत्व जिती तम ।
तमस्सत्व जिती बढ्छ रज हुन्नन् सबै [७]सम ।।

रज र तमलाई दबाएर सत्व अधिक हुन्छ, तब त्यसलाई सात्विक भन्नुपर्दछ यस्तै सत्व र तमलाई दबाएर रज (राजस) को, त्यस्तै सत्व र रजलाई दबाएर तम (तामस) कोपनि वृद्धि हुन्छ ।।

---

१. अज्ञानबाट उत्पन्न हुने । २. बेहोश । ३. अलस्याँई । ४. प्रेम । ५. बुद्धि । ६. नोक्सान । ७. बराबर ।

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।।
ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्वमित्युत ।।११।।

सारा इन्द्रियमा ज्ञान [1]प्रकाश जब आउँछ ।
अनि देहविषे[2] सत्व बढेको जान्नुपर्दछ ।।

जब यस शरीरका सब द्वारहरूमा अर्थात् इन्द्रियहरूमा प्रकाश अर्थात् निर्मल ज्ञान उत्पन्न हुन्छ, तब संझनुपर्दछ कि, सत्वगुण बढ़ेको छ ।।

लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमः स्पृहा ।।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ! ।।१२।।

[3]कर्मप्रवृत्ति, [4]प्रारंभ, अशान्ति फिर अर्जुन ।
लोभ, इच्छा पनि हुन्छन् बढेमा त्यो रजोगुण ।।

हे भरतश्रेष्ठ ! रजोगुण बढ्नाले लोभ, कर्मतिर प्रवृत्ति र त्यसको आरंभ अतृप्ति अनि इच्छा पनि उत्पन्न हुन्छन् ।।

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ! ।।१३।।

[5]अप्रकाश र आलस्य, बेहोशी, [6]मोह यी सब ।
उब्जछन् तमको वृद्धि भएमा बुझ पाण्डव! ।।

हे कुरुनन्दन! तमोगुणको वृद्धि भएमा अन्धकार (अज्ञान) केही पनि नगर्नाको इच्छा, प्रमाद अर्थात् कर्तव्यको विस्मृत र मोह उत्पन्न हुन्छन् ।।

---

१. पवित्रता । २. शरीरमा । ३. कर्ममा लागिपर्नु । ४. शुरू गर्नु । ५. अज्ञान । ६. कर्तव्यको भूल ।

गुणवृद्धि अनुसार फल र गति-

यदा सत्वेप्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।।
तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ।।१४।।

भएमा सत्वको वृद्धि केही प्राणी मऱ्यो भने ।
ज्ञानीले पाइने लोक त्यो पनी हुन्छ पाउने ।।

सत्वगुण बढेको बखतमा यदि मानिस मऱ्यो भने, उत्तम तत्व जान्ने अर्थात् देवता इत्यादिका निर्मल स्वर्ग आदि लोक त्यसलाई प्राप्त हुन्छन् ।

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते ।।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ।।१५।।

मर्नाले रजमा [1]कर्म-संङ्गीमा जन्म पाउँछ ।
तमको मृत्युले [2]मूढ-जुनीमा पर्न आउँछ ।।

रजोगुण प्रबलता भएमा मानिसको मरण भयो भने, जो कर्महरूमा आसक्त छन् , तिनैमा जन्म लिन जान्छ । अनि तमोगुण बढेमा मऱ्यो भने, पशु पक्षी आदीका मूढयोनिमा उत्पन्न हुन जान्छ ।।

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्विकं निर्मलं फलम् ।।
रजसस्तु फलं दु;खमज्ञानं तमसः फलम् ।।१६।।

भन्छन् [3]सुकर्मको हुन्छ फल सात्विक निर्मल [4]।
रजको फल हो दुःख, अज्ञान तमको फल ।।

पुण्यकर्मको फल-निर्मल र सात्विक हुन्छ परन्तु राजस कर्मको फल दुःख र तामस कर्मको फल अज्ञान हुन्छ, भनेर बताऊँछन् ।।

---

१. कर्मासक्तहरूमा । २. पशु आदिका योनिमा । ३. बढिया कर्मको । ४. बहुतै पवित्र ।

सत्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ।।१७।।

सत्वले ज्ञान उब्जन्छ, रजले लोभ आऊँछ ।
प्रमाद-मोह-अज्ञान तमदेखि उदाउँछ ।।

सत्वबाट ज्ञान र रजोगुणबाट केवल लोभ उत्पन्न हुन्छ। तमोगुणबाट केवल प्रमाद र मोह मात्र उत्पन्न हुने होइनन् कि उसमाथि झन् अज्ञानको उत्पत्ति पनि हुन्छ ।।

उर्ध्वं गच्छन्ति सत्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ।।१८।।

सत्वमार्गी [१]उँभो जान्छन् , राजसी [२]मध्य-लोकमा ।
तमोगुणी [३]नीचकर्मा पुग्दछन् नीच[४]-लोकमा ।।

सात्विक पुरुषहरु माथिका अर्थात् स्वर्गादि लोकमा जान्छन् , राजसहरू मध्यलोकमा अर्थात् मनुष्यलोकमा रहन्छन् , नीचगुण-वृत्तिका तामसहरू अधोगति (झन् झन् नीचो गति) पाउँछन् ।।

त्रिगुणातीत भई मोक्ष प्राप्ति-

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ।।१९।।

[५]गुणा-भिन्न कुनै कर्ता छैन भन्ने बुझी सब ।
ती भन्दा [६]परको तत्व देख्ने मिल्दछ मै-सँग ।।

---

१. माथि स्वर्गादिमा । २. माझको मनुष्यलोकमा । ३. नीचो कर्म गर्नेहरू । ४. अधोगतिमा । ५. प्रकृतिका गुणबाहेक । ६. ब्रह्म ।

द्रष्टा अर्थात् उदासीनताको दृष्टिले विचार गर्ने पुरुष जब ठह्ऱ्याउँछ कि, प्रकृतिका गुणवाहेक दोस्रो अरू कुनै कर्ता रहेनछ, अनि जब तीन गुणदेखि पर रहेको तत्व (ब्रह्म) लाई पनि पहिचान गर्दछ, तब नै त्यो पुरुष मेरो स्वरूपमा मिल्न जान्छ ।।

गुणनेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।।
जन्ममृत्यु जरादुखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ।।२०।।

जोदेही[1] देहका हेतु[2] गुण[3]-त्रय हटाउँछ ।
जन्ममृत्युजरा[4]दुःख छोडी, त्यो मुक्तिपाउँछ ।।

देहधारी मनुष्यले देह उत्पन्न गर्नाका कारण स्वरूप, यी तीन गुणलाई अतिक्रमण गरेपछि, जन्म मरण र बुढ्याँईका दुःखहरूबाट छुट्कारा पाएर अमृतको अर्थात् मोक्षको अनुभव गर्दछ ।।

त्रिगुणातीतको लक्षण र आचार-

अर्जुन उवाच-

कैलिंङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।।
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ।।२१।।

कुन लक्षणले कृष्ण ! [5]गुणातीत ठहर्दछ ।
त्यसको आचार[6] के हुन्छ? कसरी गुण तर्दछ ।।

अर्जुनले सोधनी गरे- हे प्रभु ! कुन लक्षणहरूले त्यो पुरुष यी तीन गुणको पार पुगेको हो भनेर जानिन्छ ? मलाई बताउनुहोस् कि,

---

१. शरीर धारण गर्ने । २. खड़ा गराउनामा कारण । ३. सत्व आदि तीन गुण लाई । ४. बुढ्याँई । ५. [illegible]नाघेको । ६. कर्मको आचरण ।

त्यस त्रिगुणातीतको आचार के हुन्छ ? अनि त्यो यी तीन गुणभन्दा पर कसरी जान्छ ? ।।

श्रीभगवानुवाच-

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।।
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ।।२२।।

प्रकाशादि, प्रवृत्तादि, मोहादि, गुण[१]-कार्य ती,
आएमा द्वेष गर्दैन, चाह लिन्न गएर ती !

भगवान्ले बताउनुभयो- हे पाण्डव ! प्रकाश, प्रवृत्ति, मोह अर्थात् क्रमैले सत्व, रज, तम, यी तीन गुणका कार्य वा फलहरू आइपर्दा जो तिनको द्वेष पनि गर्दैन र न आएमा आकांक्षा (चाहना) पनी गर्दैन !

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।।
गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ।।२३।।

[२]गुणले त्यो डगाइन्न, [३]उदासीनै रहन्छ त्यो,
गुण गर्छन् स्वयं काम भनी [४]अटल हुन्छ त्यो ।

जो कर्मफलको संबन्धमा उदासीन जस्तै रहन्छ, सत्व, रज, तम, गुणहरूले, जसलाई, डगाउन सक्तैनन्, जो गुणहरू आफ्ना आफ्ना आफ आफै गर्दछन् भन्ने संझेर, स्थिर रहन्छ, जो डग्दैन अर्थात् विकार पाउँदैन ।।

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।।२४।।

१.गुणका कार्य ज्ञान, आशक्ति, मोह । २. सत्व आदि गुणले । ३. समभाव लिने भई । ४. मनमा विकार नहुने नपड्को ।

सुख-दुःख समै ठान्छ समै [1]स्वर्ण-शिला सब,
धीर, [2]स्वस्थ समै ठान्छ स्तुतिनिन्दा, प्रियाप्रिय ।

जसलाई सुख दुःख सम (बराबर) छन्, जो स्वस्थ छ अर्थात् आफसे आफ स्थिरछ, माटो पत्थर र सुन पनि जसलाई समानै छ, प्यारो अप्यारो निन्दा तारीफ पनि जसलाई एकैनासै छ जो सदा धैर्यले युक्त छ ।।

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।।
सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ।।२५।।

मानपमानमा तुल्य मित्रमा शत्रुमा पनि,
गैह्र [3]आरंभको त्यागी हो [4]'गुणातीत' त्यो मुनि ।

जसलाई मान अपमान या मित्र र शत्रुदल तुल्य नै छन्, प्रकृतिले नैसब कुछ गर्दछ भन्ने संझेर जसका सब काम्य उद्योग छुटेका छन्, त्यस पुरूषलाई 'गुणातीत' भन्दछन् ।।

एकत्वभक्तिले परमात्माप्राप्ति -

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।।
स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ।।२६।।

नित्य भक्ति लिई मेरो जस्ले भजन गर्दछ ।
त्यै [5]गुणत्रय नाघेर ब्रह्मकै रूप धर्दछ ।।

जो मलाई नै सब कर्म अर्पण गर्नुरूप अव्यभिचार अर्थात्-एकनिष्ठ भक्तियोगले मेरो सेवा गर्दछ, त्यो पुरूष यिनै तीन गुणलाई पार गरेर ब्रह्मको अवस्था पाउनुमा समर्थ हुन्छ ।।

---

१. सुन र पत्थर । २. शान्ति लिने । ३. फलको इच्छा गरिने कर्मको। ४. गुणलाई नाघ्ने । ५. सत्वादि तीन गुण ।

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ।।२७।।

स्थान मैं हुँ बुभयौ पार्थ ! नित्य, [१]अमृत, ब्रह्मको ।
अत्यन्त[२]-सुखको मैं हुँ, मैं सनातन-[३]धर्मको ।।

किनभने अमृत र अव्यय ब्रह्मको, शाश्वत (सनातन) धर्मको र एकान्तिक अर्थात् - परमावधिका अत्यन्त सुख्को पनि अन्तिम स्थान केवल मैं हुँ ।।(५५०)

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे 'गुणत्रयविभागयोगो' नाम
चतुर्दशोऽध्यायः ।।१०।।

इति नेपालीभाषामा कोमलगीता 'गुणत्रयविभागयोगो' नाम
चतुर्दशोऽध्यायः ।।१४।।

---

१. अमृतरूप (ननासिने) । २. सबभन्दा ठूलो ब्रह्मसुखको । ३. नित्य धर्मको ।

ॐ

श्रीमद्भगवद्गीता

कोमलगीता

पुरुषोत्तम-योगः १५

ब्रह्मवृक्षको वेदोक्त वर्णन-

श्री भगवानुवाच-

ऊर्ध्वमूलमधः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ।।१।।

[1]वेदपत्ता, उँधो हाँगा, उँभो-तिर जरा हुने ।
[2]'अश्वत्थ' नित्य जो जान्ला उही हो वेद बूझने ।।

भगवान्ले वर्णन गर्नुभयो-जुन अश्वत्थ (पिप्पल) को वृक्षरूपी ब्रह्मको यस्तो वर्णन गर्दछन् कि, एउटा जरो माथि (स्वर्गादि लोक) छ अर्थात्-सृष्टि गर्ने परमात्मा माथि स्वर्गलोकमा छन्, हाँगाहरू अनेक तल (मनुष्यादि लोक) छन् अर्थात्-परमात्माबाट उत्पन्न भएका मनुष्यादि लोक तल फैलिएका छन्, जो अव्यय अर्थात्- कहिल्यैनासिदैन, अनि छन्दहरू (वेदहरू) जसका पात छन् अर्थात्-वेदका कर्मरूपीपातले जो सदा छोपिएको छ-(वेदविहित कर्महरू त्यस वृक्षलाई ढाक्ने पातहरू छन्), त्यस्तो वृक्ष अर्थात्-ब्रह्मवृक्ष या संसारवृक्षलाई जसले राम्ररी जान्यो, उही पुरूष सच्चा वेदवेत्ता (वेद जान्ने) हो । अर्थात्-यो वर्णन

---

१. वेदरूपी पात भएको । २. पिप्पलको वृक्ष जस्तो ब्रह्म ।

'ब्रह्मवृक्ष' को अथवा 'संसाररूपीवृक्ष' को हो, यसैलाई (संसारलाई) सांख्यमतकाहरू 'प्रकृति-विस्तार' र वेदान्तीहरू 'ईश्वरका मायाको फैलावट' भन्दछन्, वेदउपनिषत्मा कहीं कहीं 'ब्रह्मवृक्ष' ब्रह्मवन् (ब्रह्मारण्य) इत्यादि नामले पुकारिएको छ, अर्थात्-जस्तै सानो एक बीजबाट त्यति ठूलो आकाश छुने रूख पैदा हुन्छ, त्यस्तै-अव्यक्त परमेश्वरबाट यो दृश्य, सृष्टिरुप, महान्, वृक्ष उत्पन्न भएको छ, यसैलाई 'विश्ववृक्ष' या 'जगत्वृक्ष' पनि भन्दछन्, जसले यो तत्व जानेर चलन-बर्तन गर्ला त्यस पुरूषलाई नै 'वेदको तत्व जान्ने' भनेर नाम दिन्छन् ।।

ब्रह्मवृक्षको सांख्योक्त वर्णन-

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा
गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।।
अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि
कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ।।२।।

हाँगा त्यस्का [१]तल माथि झिंजिन्छन्,
बढ्छन् [२]गुणले, [३]विषयै पालुवा छन् ।
जरा उस्का कर्म नाउँ गरेका,
बढ्दै येही[४] लोकमा छन् गडेका ।।

तल माथि पनि जुन ब्रह्मवृक्षका हाँगाहरू फैलिएका छन् कि, जो सत्व, रज, तम-यी तीन गुणले खूब बढाईएका छन्, अनि जुनबाट रूप, रस, गन्ध, शब्द, स्पर्शरूपी विषयहरूका कलि (पालुवा) निस्केका छन् , त्यस्तै आखिरमा कर्मको रूप पाउने अर्थात्-कर्मरूपी त्यशाका

१. मनुष्यादि र स्वर्गादि लोकमा । २. सत्वादि गुणले । ३. रूप-रस इत्यादि । ४. मनुष्य लोकमा ।

जराहरू तल मनुष्य लोकमा पनि बढ्दै गएका छन् जो कि, ज्यादा नै धसिएर तलसम्म पुगेका छन् ।।

असङ्गले संसार काटि ब्रह्म खोज्नू -

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-
मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ।।३।।

न [१]रूप पाइन्छ न अन्तको [२]गति,
न आदि देखिन्छ न ता कुनै स्थिति[३] ।
[४]अश्वत्थ यस्तो [५]सुविरूढ-मूल यो,
काटी कडा शस्त्र लिई [६]असङ्गको-

परन्तु, अघि जस्तो वर्णन गरियो, यस लोकमा त्यसको त्यस्तो स्वरूप देख्न पाइँदैन, अथवा अन्त्य, आदि र आधारस्थान पनि केही मिल्दैन, अत्यन्तै मजबूत जरा धसिएको यस अश्वत्थ-वृक्ष (संसारवृक्ष) लाई अनासक्तिरूपी बलियो तरवारले काट्नुपर्छ र ।।

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं
यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ।।४।।

---

१. स्वरूप । २. चाल । ३. आधारस्थान । ४. पिप्पल वृक्ष जस्तो संसार । ५. बलिया जरा धसिएको । ६. आसक्ति त्यागकोरूप को ।

अनी पछी त्यै [१]पद खोजनू जहाँ,

पुगेर फिर्दैन कुनै पनी यहाँ ।

[२]प्रवृत्ति जस्‌बाट छ यो [३]पुरातन,

पुग्छू [४]उसैमा म भनोस् मनैमन ।।

अनि त्यस स्थानलाई खोजेर पत्ता लाउनुपर्छ, जहाँ जानाले फेरि फर्केर आउनुपर्दैन । औ यस्तो दृढ संकल्प (मनको निश्चय) गर्नुपर्दछ कि, "सृष्टिक्रमको यो अति-प्राचीन सिलसिलेवार जसबाट उत्पन्न भएको छ, त्यही आद्यपुरूषतिर नै म जान्छु ।।"

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा ।

अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।।

द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-

र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ।।५।।

जिती सबै [५]मान र मोह[६], सङ्ग[७]

[८]अध्यात्म जानी, गरि [९]काम-भङ्ग,

[१०]दुःखादिको [११]द्वन्द्व सबै हटाई

[१२]ब्रह्मज्ञ लिन्छन् पद त्यो रमाई ।

जो अभिमान र मोहले रहित छन्, जसले आसक्तिरूप दोषलाई जितेका छन्, जो अध्यात्मज्ञानमा नै स्थिर भएर रहेका छन्, जो निष्काम

---

१. धाम । २. सृष्टिको सिलसिला । ३. अत्यन्त पुरानो । ४. आदि ब्रह्ममा । ५. अभिमान । ६. मनको अभिलोपन । ७. आसक्ति । ८. आत्मविषयक ज्ञान । ९. कामनाको निवृत्ति । १०. दुःख सुख इत्यादिको । ११. जोडी । १२. ब्रह्मवेत्ताहरू ।

कर्मयोग गर्दछन्, र सुख-दुख नामक द्वन्द्वधर्महरूबाट अलग छन्, ती ज्ञानवान् पुरूषहरू त्यही अव्यय-स्थानमा (अविनाशी धाममा) पुग्दछन् ।।

न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः ।।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ।।६।।

जहाँ प्रकाश पुग्दैन चन्द्र-सूर्याग्निको उही ।
सर्वोच्च धाम हो मेरो फर्कदैनन् जहाँ गई ।।

जहाँ पुगेर फेरि फर्केर आउनुपर्दैन; यस्तो त्यो मेरो परमधाम छ, त्यसलाई न त सूर्य, न चन्द्रमा और न अग्निले पनि प्रकाशित गर्दछन् अर्थात्-तिनीहरूको त्यहाँ गति पुग्न सक्दैन ।।

जीवन देह को संबन्धज्ञानी जान्दछ -

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।।
मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ।।७।।

यो [१]जीवलोकमा मेरै अंश जीव [२]सनातन ।
खिचीलिन्छ[३] प्रकृतिका [४]पञ्चेन्द्रिय अनी मन ।।

यस जीवलोक अर्थात् कर्मभूमिमा खास मेरै सनातन अंश जीव भएर प्रकृतिमा रहने मनसहित छ अर्थात्-मन र पाँच सूक्ष्म इन्द्रियहरूलाई आफूतर्फ **खिंचेर लिन्छ,** यसैलाई 'लिङ्गशरीर' भन्दछन् ।

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ।।८।।

---

१. मनुष्यलोकमा । २. अविनाशी । ३. खिचेर आफू-साथै खिचि लिन्छ । ४. चक्षु, श्रोत्र, घ्राण, रसन, त्वक ।

जीवले जहिले [1]देह लिई, छोड्दछ त्यै-घरी ।
साथै[2] ती सब ली चल्छ, [3]गन्ध ली वायु झैं गरी ।।

ईश्वर अर्थात्-जीवात्मा जब स्थूल शरीरमा पस्दछ र जब त्यो (यो शरीर) बाट निस्केर जान्छ, जब त्यसले (जीवले) तीमन र पाँच इन्द्रिय लाइ त्यसै गरी साथमा लिएर जान्छ, जस्तै फूल आदि आश्रयस्थानबाट हावाले वासनालाई लिएर जान्छ ।।

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ।।९।।

[4]कान, आँखा, त्वचा, जिह्वा, नासिका मन लीकन ।
[5]जीवले सर्वदा गर्छ सर्व विषय सेवन ।।

कान, आँखा, छाला, जिभो, नाक र मन यिनीहरूको अध्यक्ष भएर यो जीवात्माले विषयहरूलाई भोग गर्दछ ।

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ।।१०।।

देहमा रहने, जाने गुणी भै गुण भोगने ।
यस्लाई मूर्ख देख्दैनन्, [6]ज्ञानी छन् खास [7]देखने ।।

शरीरबाट निस्केर जाने, बस्ने, अथवा आफैले होइन कि, गुणहरूले युक्त भएर उपयोग गर्ने, यस जीवलाई मूर्खहरू जान्दैनन्, ज्ञानरूपी नजरले विचार गर्ने ज्ञानीहरू उसलाई ठहराउँदछन् ।

---

१. यही स्थूल शरीर । २. मनसहित छइन्द्रिय । ३. फूलको सुवास । ४. श्रोत्र, चक्षु, त्वक, रसना घ्राणेन्द्रिय र मनलाई । ५. परमेश्वरको अंशरुप जीवात्माले । ६. ज्ञानै आँखा भएका हरु । ७. पहिचान्ने ।

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ।।११।।

योगी यत्न गरी देख्छन् [1]आफैमा स्थित ईश्वर ।
यत्नले पनि देख्दैनन् मन्दात्मा, मूढ, [2]पामर ।।

यस प्रकारले प्रयत्न गर्ने योगीहरू आफ्नो हृदयमा रहेको आत्मालाई पहिचान्दछन्, परन्तु ती मूढहरू जसको बुद्धि संस्कार गरिएको छैन, प्रयत्नगर्दा पनि त्यसताले पहिचान गर्न सक्दैनन् ।

परमात्माको सर्वव्यापकता-

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ।।१२।।

[3]आदित्यस्थित जो तेज गर्छ लोक प्रकाशित ।
[4]चन्द्र-अग्नि-विषे जो छ त्यो मेरैजान निश्चित ।।

जुन तेज सूर्यमा रहेर सारा जगत्लाई प्रकाशित गर्दछ, जुन तेज चन्द्रमा र अग्निमा पनि छ, त्यो सब मेरै तेज हो भनेर संझ ।।

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ।।१३।।

[5]भूतधारण मै गर्छु तेजले भू[6]-प्रविष्ट भै ।
मै गर्छु औषधी[7]-वृद्धि [8]रसात्मा [9]सोमरूप भै ।।

---

१. आफ्नोअन्तकरणमा । २. सूझन बूझका । ३. सूर्यमा रहेको । ४. चन्द्मा र अग्निमा रहेको । ५. प्राणी हरुकोधारण । ६. पृथ्वीमा प्रवेश गरेर । ७. धान्यादिकोबढ्ती ! । ८. रसस्वरूप । ९. चन्दमा रूप भएर ।

यस्तै गरी पृथ्वीमा प्रवेश गरेर, मैं सब भूत (प्राणी) लाई धारण गर्दछु रसरूपी चन्द्रमा भएर सब औषधी (अर्थात् धान्यादि वनस्पति) लाई पनि बढाउँछु ।।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ।।१४।।

प्राणापान लिई, [1]प्राणिदेहमा [2]अग्निरूपको ।
भई पकाउँछू आफै अन्न [3]चार किसीमको ।।

मैं 'वैश्वानर' नामको अग्नि भएर प्राणीका शरीरमा रहन्छु र प्राण अपान वायुले युक्त भएर चारथरी अन्न (खाइने कुरा) लाई पाक गराउँछु ।।

सर्वस्यचाहं हृदि सन्निविष्टो
मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ।।१५।।

मैं छू सबैको [4]हृदयस्थ खास,
मैंबाट हुन्छन् [5]स्मृति-बोध-नाश ।
मैं वेदले वेद्य[6] र वेद[7]-विज्ञ,
[8]वेदान्तकर्ता पनि मैं [9]अभिज्ञ ।।

फेरि यस्तै किसिमसंग म सबका हृदयमा सदा-सर्वदा वास गर्दछु, स्मरण र ज्ञान यिनको नाश पनि ममा नै रहन्छ, त्यस्तै सब वेदले जान्नयोग्य

---

१. प्राणीका शरीरमा । २. जठराग्निरुप । ३. चपाइने, पिइने, चाटिने र चुसिने । ४. हृदयमा रहेको । ५. संझाना ज्ञान औनाशपनि । ६. जानिने। ७. वेदजान्ने । ८. वेदान्त बनाउने । ९. सब जान्ने ।

पनि मैं हुँ, अनि देदान्त बनाउने र बेद जान्ने पनि केवल मैं एक मात्र हुँ ।।

क्षर अक्षर र पुरूषोत्तम-

द्वाविमौ पुरूषौलोके क्षरश्चाक्षर एव च ।।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।।१६।।

पार्थ ! दोटा पुरूष[1] छन् लोकमा 'क्षर' 'अक्षर' ।
'क्षर' हुन् यी सबै प्राणी, [2]भन्छन् कूटस्थ 'अक्षर' ।।

यस लोकमा 'क्षर' र 'अक्षर' दुइ पुरूष छन्, नासिने भूत-प्राणीलाई 'क्षर' भन्दछन्, औ कूटस्थ अर्थात्-तब प्राणीको मुल कूटमा रहने प्रकृतिरूप अव्यक्त तत्वलाई 'अक्षर' (ननासिने) भन्दछन् ।।

उत्तमः पुरूषस्त्वन्यः परमात्म्येत्युदाहृतः ।।
यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ।।१७।।

[3]'पुरूषोत्तम' [4]अर्को छ, 'परमात्मा' भनाउँछ,
त्यो [5]ईश्वर तिनै-लोक प्रवेश गरि पाल्दछ ।

परन्तु 'पुरूषोत्तम' यी दुवैभन्दा भिन्न छ, त्यसलाई 'परमात्मा' भन्दछन् । त्यही अव्यय ईश्वर तीनै लोकमा प्रवेश गरेर सबैलाई पालन-पोषण गर्छ ।।

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरूषोत्तमः ।।१८।।

क्षरदेखी पर म छु, अक्षरैदेखि उत्तम[6] ।
लोकमा वेदमा तस्मात् कहिन्छु 'पुरूषोत्तम' ।।

---

१. आत्मा (स्वरुप)। २. सबको आदिप्रकृतितत्व । ३. पुरुषमा श्रेष्ठ ।
४. यो दुइबाहेकको । ५. अविनाशी ब्रह्म । ६. श्रेष्ठ पुरुष ।

मै क्षरभन्दा पनि परको र अक्षरभन्दा पनि उत्तम पुरूष छु, यसैले लोक-व्यवहार र वेदमा 'पुरूषोत्तम नामले प्रसिद्ध भएको छु ।।

यो बुझ्ने सर्वज्ञ र कृतकृत्यहुन्छ-

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरूषोत्तमम् ।।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ।।१९।।

मोह[1] छोडी मलाई जो 'पुरूषोत्तम' जान्दछ।
त्यो सर्वज्ञ[2] सबै भक्ति मैमा लाएर भज्दछ ।।

हे भारत ! यस प्रकारले मोहलाई त्याग गरेर जो पुरूष मलाई नै पुरूषोत्तम संझन्छ; त्यो सर्वज्ञ भएर सर्वभाव (सबै तरह) ले मलाई नै भज्दछ ।।

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ! ।।
एतत् बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ।।२०।।

बताएँ जो यहाँ मैले गुह्य यो शास्त्र अर्जुन !
त्यो जानी [3]बुद्धिमान् होला [4]कृतकृत्य पनी जन ।

हे पापरहित भारत ! जो गुह्यभन्दा पनि अतिगुह्य (बहुतै गोप्य) शास्त्र मैले वर्णन गरें, यस लाई जानिलिनाले बुद्धिमान् (साम्यबुद्धिले युक्त) र कृतकृत्य पनि हुनेछ ।।५६०।।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे 'पुरुषोत्तमयोगो' नाम
पञ्चदशोऽध्यायः ।।१५।।

इति नेपालीभाषामा कोमलगीता 'पुरुषोत्तमयोगो' नाम
पञ्चदश अध्याय समाप्त ।।१५।।

---

१. अज्ञानपना । २. सब जान्ने पुरुष । ३. समबुद्धिले युक्त। ४. केही कर्तव्य बाँकी न रहेको।

ॐ

श्रीमद्भगवद्गीता

कोमलगीता

दैवासुरसंपद्विभाग-योग १६

दैवीसंपत्तिका २६ गुण-

श्री भगवानुवाच-

अभयं सत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ।।१।।

**नडर्नु, [1]सात्विकी-वृत्ति, ज्ञानको-योगको-स्थिति[2],
तप, दान, यज्ञ, [3]दम, [4]ऋजुता, [5]पाठमा [6]मति ।।**

भगवान्ले आज्ञा गर्नुभयो-अभय (नडर्नु), शुद्ध सात्विक वृत्ति लिनु, ज्ञानयोग र कर्मयोगको तारतम्यसित व्यवस्था गर्नु, दान दिनु, दम (इन्द्रिय-निग्रह) गर्नु, स्वाध्याय अर्थात्-स्वधर्मको अनुसार रोजरोज पठन-पाठन गर्नु, तपस्या गर्नु, सरलपना लिनु ।।

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।।
दयाभूतेष्वलोलुपत्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ।।२।।

**अहिंसा, सत्य, अक्रोध, त्याग, शान्ति, [7]अपैशुन,
दया, अलोभ, मृदुता, लाज, [8]निश्चञ्चलेपन-**

---

१. सीधा चालचलन । २. व्यवस्था । ३. इन्द्रियको रोकावट । ४. सोझ्याई । ५. स्वधर्माचरणमा । ६. बुद्धि । ७. छुल्याँइ नगर्नु । ८. नरमीपना लिनु ।

अहिंसा अर्थात्-परपीडा नगर्नु, नरिसाउनु, कर्मफललाई छोड्नु, शान्ति लिनु, क्षुद्रदृष्टि छोडेर उदारभाव राख्नु, सब प्राणीमा दया गर्नु, तृष्णा नराख्नु, नरमीपना लिनु खराब कामबाट लजाउनु, फजूल कर्महरूलाई छोड्नु ।।

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।।
भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ! ।।३।।

तेज[1], क्षमा, धैर्य, शौच[2], अद्रोहित्व, [3]अमानिता-
[4]दैवी संपत्तिवालाका हुन्छन् यी गुण सर्वदा ।

हे भारत ! तेजस्वीपना लिनु, सहनु धैर्य लिनु, पवित्र हुनु, द्रोह नगर्नु, घमण्डीपना नराख्नु, यिनै २६ गुणहरू दैवीसम्पत्तिमा जन्मेका पुरूषहरूलाई प्राप्त हुन्छन् ।।

आसुरीसंपत्का लक्षण-

दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारूष्यमेव च ।।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ ! संपदमासुरीम् ।।४।।

छल, सेखी, भैमत्याइँ, रिस, अज्ञान, निष्ठरी,
हुन्छन् [5]आसुरसंपत्मा जन्मनेका सधैंभरी ।

हे पार्थ ! ढंभ (छल) सेखी, ज्यादा अभिमान, क्रोध, निष्ठुरपना र अज्ञान-यी ६ गुण आसुरी संपत्मा जन्मेकाहरूलाई प्राप्त हुन्छन् ।।

दैवी र आसुरनी संपत्काफल-

दैवीसंपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।।
मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ।।५।।

---

१. तेजिलोपना । २. पवित्रता । ३. सेखीले रहित हुनु । ४.दैवी संपरत्को अंश पाउनेका । ५. राक्षसी अंशमा ।

दैवी छ मोक्षका निम्ति [१]बन्ध-निम्ति छ आसुरी,
दैवीमा जन्म लियो छ किन सोच्छौ यसो गरी ?

हे पाण्डव ! यी दुइ संपत्मा दैवी-संपत् परिणाममा मोक्षदायक र आसुरीचाहिं बन्ध (जन्म) दायक भनी मानिएको छ, तिमी दैवीसंपत्मा जन्मेका छौ, यस कारण शोक नगर ।।

आसुरको वर्णन र अधोगति-

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ ! मे शृणु ।।६।।

प्राणीका सृष्टिमा श्रेणी दुइ छन् [२]'दैव'-[३]'असुर',
कहें विस्तारले 'दैव', म भन्छु अब 'आसुर' ।

हे पार्थ ! यस लोकमा दुइ प्रकारका प्राणी उत्पन्न हुन्छन् । एक 'दैव' र दोस्रो 'आसुर' । यी दुइमध्यमा दैवश्रेणीको वर्णन विस्तार पूर्वक पहिले गरिसकें । अब आसुरीश्रेणीको वर्णन गर्दछु, सुन ।।

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते।।७।।

के गर्नू? वा के न गर्नू? जान्दैनन् [४]आसुरी-जन,
रहन्न तिनमा शौच, सत्य, आचार, अर्जुन !

असुरहरू यो थाहा पाउदैनन् कि प्रवृत्ति के हो? निवृत्ति के हो? अर्थात् के गर्नु योग्य छ? के नगर्नु योग्य छ? अनि तिनमा न शुद्धता न आचार औ न त सत्यता पनि रहेको हुन्छ ।।

---

१. बन्ध दिलाउनाको निमित्त। २. दैवी संपत्ले युक्त । ३. आसुरी संपत्ले युक्त । ४. आसुरी प्रकृतिका मानिसहरू ।

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ॥
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥८॥

तीभन्दछन्-जगत् झूटो, [1]निराधार, [2]अनीश्वर,
[3]अर्कों संबन्धले शून्य, [4]कामना-तृप्तिको [5]घर ।

यी असुरहरू भन्दछन् कि सारा जगत् असत्य छ, अप्रतिष्ठित अर्थात् निराधार छ, अनीश्वर अर्थात्-बिना परमेश्वरको छ, अपरस्परसंभूत अर्थात्-एउटा कुरो दोस्राको संबन्ध बेगर नै भएको छ, यस उसले मनुष्यको विषय-वासना तृप्ति गर्नु सिवाय यसको अरू के हेतु हुन सक्दछ? ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोल्पबुद्धय: ॥
प्रभवन्त्युग्रकर्माण: क्षयाय जगतोऽहिता: ॥९॥

यस्तो संझी [6]अल्पबुद्धि, [7]नष्टात्मा, दुष्ट, [8]मानव ।
जन्मछन्, क्रूरकर्मा भै नास्छन् लोक पनी सब ।

यस प्रकारको दृष्टि (विचार) लाई स्वीकार गरेर, कम बुद्धि भएका नष्टात्मा, दुष्टमानिसहरू क्रूर कर्म गर्दै, जगतलाई क्षय गर्नका निमित्त, उत्पन्न हुँदै गर्छन् ।

काममाश्रित्य दुष्पूरं दंभमानमदान्विता: ॥
मोहाद् गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रता: ॥१०॥

---

१. कसैको आधारमा नरहेको । २. परमेश्वर नभएको । ३. अर्कों कुरो संबन्ध नभएको । ४. विषयवासना तृप्ति गराउनाको । ५. मुख्य स्थान । ६. नीच बुद्धि भएका । ७. आत्मविषयक ज्ञान नभएका ।

[१]अपार [२]कामना धर्दै- [३]दंभ-मान-मदान्ध भै ।
[४]मनमानी, कल्पना ली, गर्छन् [५]दुष्कर्म ती सधैं ।।

अनि कहिल्यै पनि पूर्ण नहुने भएको काम अर्थात्-विषयोपभोगको इच्छा लिएर आसुरीजनहरू दंभ, मान र मदले व्याप्त भएर, मोह हुनाले झूटमूट विश्वास अर्थात् मनमोजी कल्पना गर्दै, खराब काम गर्न प्रवृत्त हुन्छन् ।।

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ।।११।।

नमरून्ज्यालको पापी, लंबा, देश्चिन्तना लिने ।
कामोपभोगमा [६]डुब्दै, यै हो सर्वस्व ठानने ।।

यस्तै किसीमले आमरणान्त सुखभोग निमित्तका अनगिन्ती चिन्तनाले डसिएका, कामोपभोगमा डुबेका र निश्चयपूर्वक त्यही (विषयवास नाको तृप्ति) लाई नै सर्वसार मानिरहेका- ।।

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ।।१२।।

बाँधिदै आश-पाशाले [७]काम-क्रोध-परायण ।
मौजका निम्तिमा जम्बा गर्छन् अन्यायले धन ।।

सयकडौं आशा-पाशले जकडिएका, काम क्रोधमा तत्पर रहेका,

---

१. कहिल्यै पार पाई नसकिने । २. विषयवासना । ३. छल अभिमान मदलो अन्धे । ४. जेमनमा आयो उही करो । ५. नीच कर्म । ६. हर बखत फसीरहँदै । ७. विषयवासना र रिसमात्र मुख्य स्थान भएका ।

यस्ता आसुरीजनहरू मोजमजाको सुख उडाउनाको लागि अन्यायले धेरै धन लुटेर जम्मा गर्न चाहन्छन् ।।

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ।।१३।।

आज मैले येति पाएँ, पछी येति म पाउँला ।
साथमा येति मेरो छ, भोलि त्यो अरू आउला ।।

मैले आज यो यति पाएँ, भोली त्यो मनोरथ सिद्ध गर्नेछु, आज यो यति धन मेरा साथैमा छ, अनि त्यो अरू पनि फेरि मेरा हात पर्न आउनेछ ।।

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ।।१४।।

मैले यो मारियो शत्रु, म मारूँला अरू पछि ।
मै हुँ मालिक, [1]मै भोगी, मै [2]सिद्ध, बलवान्, सुखी ।।

यस शत्रुलाई मैले मारें; यस्तै अरूलाई पनि मारूँला, मैं ईश्वर (मालिक), मैं भोगी, मैं बलवान् र मैं सुखी पनि हूँ ।।

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ।।१५।।

कुलीन, [3]धनवान् मै छू, को छ मेरो बराबर ।
पुज्छू, दिन्छू मोज गर्छू, ठान्ने ती मूर्ख [4]पामर ।।

---

१. सुखभोग गर्ने । २. सब सिद्धि भएको । ३. धनी । ४. राक्षसी श्रेणीमा जन्मेका नीच ।

म संपन्न र कुलीन छु, मजस्तो अरू को छ? म यज्ञ गर्नेछु, दान दिनेछु, मोजमज्जा गर्नेछु, यस प्रकारसँग अज्ञानले मोहित भएका (बेहोशीमा परेका)

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ।।१६।।

हजारौं मन ली घुम्दै, मोहका [1]जालमा परी ।
सुख-भोगादिमा [2]लट्टू, डुब्छन् नरकमा झरी ।।

अनेक प्रकारका मनमानी कल्पनामा घुमेका, मोहका फन्दामा फसेका, विषयभोगमा आसक्त हुने तिनी आसुरीजन अपवित्र नरक (दुःख) मा पर्दछन् (झरिन्छन्) ।।

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकम् ।।१७।।

[3]आत्मश्लाघी, ठड्यौरा ती मैमत्त धन-मानले ।
गर्दछन् [4]नामका यज्ञ, विधि छोडेर दंभले[5] ।।

आफ्नो प्रशंसा गर्ने, हठ गरी अकडिने, धन र मानका मदले युक्त भएका, ती आसुरीजन शास्त्रको विधि छोडेर, दंभले खालि नामको निमित्त मात्र यज्ञ गर्दछन् ।।

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ।।१८।।

१.फन्दामा । २. लाग्नी पर्ने आसुरहरू । ३. आफूलाई सराहने । ४. नामैका या नाम भिरिका । ५. देखावनाको खातिरले ।

बल, सेखी अहंकार, कामना, रिसले गरी ।
सबैका घटमा बस्ने मलाई दोस्तछन् [1]जरी ।।

अहंकार, बल घमण्ड, कामना, क्रोध इत्यादिले खूब फुलेर आफ्नो र अरू सबका देह मा रहने, म परमेश्वरलाई द्वेष गर्ने (निन्दा) गर्ने ।।

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ।।१९।।

ती नीच, क्रूर, विद्वेषी[2], नराधमहरूकन ।
नीच,-[3]योनि-विषे नित्य फ्याँकिदिन्छु म, अर्जुन !

अनी अशुभ कर्म गर्ने, तिनै द्वेषी र क्रूर नराधमहरूलाई म यस संसारका आसुरीयोनि अर्थात्-पापयोनिहरूमा नै सधैं फ्याँकिदिन्छु ।।

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ! ततो यान्त्यधमां गतिम् ।।२०।।

आसुरी-योनि पाएर, जन्मेका मूर्ख जीव[4] ती ।
मलाई नचिह्नी जान्छन् जन्म-जन्मै [5]अधोगति ।।

हे कौन्तेय ! यस प्रकार धेरै जन्मजन्मान्तरसम्म पनि आसुरीयोनि पाएर, ती मूर्खहरू मलाई नचिनेर आखिर अत्यन्त अधोगतिमा नै पुग्दछन् ।

नरककाढोका काम क्रोध लोभ हुन् -

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।।
कामक्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ।।२१।।

---

१. ज्यादा नै डाह गरी । २. रिस गर्ने । ३. पशु-पक्षी-कीरा इत्यादि गरिएको अज्ञानी जुनीमा । ४. देहधारीहरू । ५. नीच गति (नरक) ।

बल, सेखी अहंकार, कामना, रिसले गरी ।
सबैका घटमा बस्ने मलाई दोस्तछन् [१]जरी ।।

अहंकार, बल घमण्ड, कामना, क्रोध इत्यादिले खूब फूलेर आफ्नो र अरू सबका देह मा रहने, म परमेश्वरलाई द्वेष गर्ने (निन्दा) गर्ने ।।

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ।।१९।।

ती नीच, क्रूर, विद्वेषी[२], नराधमहरूकन ।
नीच, -[३]योनि-विषे नित्य फ्यॉंकिदिन्छु म, अर्जुन !

अनी अशुभ कर्म गर्ने, यिनै द्वेषी र क्रूर नराधमहरूलाई म यस संसारका आसुरीयोनि अर्थात्-पापयोनिहरूमा नै सधैं फ्यॉंकिदिन्छु ।।

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ! ततो यान्त्यधमां गतिम् ।।२०।।

आसुरी-योनि पाएर, जन्मेका मूर्ख जीव[४] ती ।
मलाई नचिह्नी जान्छन् जन्म-जन्मै [५]अधोगति ।।

हे कौन्तेय ! यस प्रकार धेरै जन्मजन्मान्तरसंम पनि आसुरीयोनि पाएर, यी मूर्खहरू मलाई नचिनेर आखिर अत्यन्त अधोगतिमा नै पुग्दछन् ।

नरकका ढोका काम क्रोध लोभ हुन् -

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।।
कामक्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ।।२१।।

---

१. ज्यादा नै डाह गरी । २. रिस गर्ने । ३. पशु-पक्षी-कीरा इत्यादि गरिएको अज्ञानी जुनीमा । ४. देहधारीहरू । ५. नीच गति (नरक) ।

कामना, क्रोध वा लोभ तीन यी [1]आत्मनाशक ।
[2]नरक-द्वार हुन् पार्थ ! यिन्को त्यागै छ लायक ।।

काम, क्रोध र लोभ-यिनै तीन प्रकारका नरकका द्वार (ढोका हुन् कयिनले हाम्रो सत्यानाश गर्दछन्, यसै कारणले यी तीनोटैलाई त्याग गर्नु पर्दछ ।।

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय ! तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ।।२२।।

तीन यी [3]तमका ढोका-देखि जब विमुक्त[4] भो :
अनि आफ्नो गरी श्रेय[5], त्यो [6]परंपद निष्ट भो ।।

हे कौन्तेय! यी तीन तमोद्वारबाट छुटेपछि मात्र मानिस त्यही आचरण गर्न लाग्दछ जसमा उसको कल्याण हुन्छ, अनि उत्तम गति प्राप्त गर्दछ (लिन सक्दछ) ।।

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ।।२३।।

शास्त्रको विधि छोडेर चल्छ जो मनमोजले ।
सिद्धि, सौख्य, परं-धाम कुनै पाउन्न तेसले ।।

जो शास्त्रको विधि छोडेर मन-माफिक गर्न लाग्दछ, त्यसलाई नसिद्धि मिल्दछ, न सुख मिल्दछ, न त उत्तम गति (मुक्ति) पनि मिल्दछ, अर्थात् त्यसले केही पनि पाउँदैन ।।

---

१. आफ्नो संहार गर्ने । २. नरकका ढोका । ३. अज्ञानका । ४. छुटकारा पाउने । ५. भल्लो कुरो । ६. उच्चपदमा रहेको ।

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ।।२४।।

शास्त्रै प्रमाण छन् सारा [1]कार्याकार्य बुझाउन ।
तस्मात् [2]शास्त्रविधानैका कार्यमा चल अर्जुन !

यस निमित्त कर्तव्य र अकर्तव्य को निर्णय गर्नलाई तिमीले शास्त्रहरूको प्रमाण मान्नुपर्दछ, अनि शास्त्रमा जे बताएको छ, त्यो राम्ररी संझेर, त्यसकै अनुसार यस लोकमा तिमीलाई कर्म गर्नु उचित छ ! (५९४)

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे 'दैवासुरसंपद्विभागयोगो' नाम षोडशोऽध्यायः ।।१६।।

इति नेपालीभाषामा कोमलगीता दैवासुरसंपद्विभागयोगो' नाम षोडश अध्याय समाप्त ।।१६।।

---

१. कर्तव्य र अकर्तव्य । २. शास्त्रले विधान गरिएका ।

श्रीमद्भगवद्गीता

कोमलगीता

श्रद्धात्रयविभाग-योगः १७

तीन श्रद्धानुसार पुरुष-

अर्जुन उवाच-

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण ! सत्त्वमाहो रजस्तमः ।।१।।

जो [1]शास्त्र छोडी श्रद्धाले गर्छन् यज्ञ इत्यादिक,
तिन्को त्यो कुन हो [2]श्रेष्ठा सत्त्व वा रज वा तम ?

अर्जुनले सोधे-हे कृष्ण ! जुन मानिस श्रद्धाले युक्त भई शास्त्रको विधिलाई छोडेर यज्ञ (भजन, पूजन, इत्यादि) गर्दछन्, तिनको निष्ठा के कस्तो हो अर्थात् सात्त्विक, राजस तामस के हो ? ।।

श्रीभगवानुवाच-

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ।।२।।

हुन्छ तीन-थरी श्रद्धा स्वभावैले तमामको,
सात्त्विकी, राजसी त्यस्तै तामसी तीन नामको ।

---

१. शास्त्रको विधि नगरी । २. मनको स्थिति ।

भगवानले आज्ञा गर्नुभयो-सारा प्राणीको श्रद्धा स्वभावैले तीन प्रकारको हुन्छ, सात्विक, दोस्रो, राजस र तेस्रो तामस, अब यिनको वर्णन सुन ।।

सत्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारती ! ।।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ।।३।।

[1]सत्व-माफिकको श्रद्धा सबैको हुन्छ वास्तव,
मनुष्य [2]श्रद्धामय छ, श्रद्धामाफिक बन्दछ ।

हे भारत! सब जनको श्रद्धा आफ्नो सत्वको अनुसार अर्थात् प्रकृति, स्वभावको अनुसार हुन्छ, मनुष्य श्रद्धामय छ, जसको जस्तो श्रद्धा रहन्छ, त्यो त्यस्तो नै हुन्छ अर्थात् त्यही स्वरूप हुन्छ ।।

यजन्ते सात्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।।
प्रेतान्भूतगणाँश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ।।४।।

सात्विकी देवता मान्छन् , यक्ष-राक्षस राजसी,
भूतप्रेतहरूलाई मान्दछन् जन तामसी ।

जो पुरुष सात्विक छन् अर्थात् जसको स्वभाव सत्वगुण-प्रधान छ, तिनीहरू देवताहरूलाई पूजन गर्दछन् राजस (रजोगुणी पुरुषहरू यक्ष र राक्षसहरूलाई पूजा गर्दछन् , यस्तै यिनीबाहेक जो तामसपुरुषहरू (तमो गुणी) छन्, तिनी प्रेत र भूतहरूलाई पुज्दछन् ।।

इनिहरूभन्दा बाहेकका आसुर-

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।।
दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ।।५।।

---

१. प्रकृति अनुसारको । २. श्र... स्वरूप ।

लिई दंभ अहंकार [१]काम-रागसमेतको,
अत्युग्र[२] तप जो गर्छन् छोडेर[३]विधि शास्त्रको-

जुन मानिस दंभ र अहंकारले युक्त भएर, खालि कामना र आसक्ति को बलले शास्त्रको विरूद्ध घोर (उग्र) तपस्या गर्दछन् ।।

कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।।
मां चैवान्तः शरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ।।६।।

[४]पञ्चभूत र यो देह-भिन्नको[५] मकनै पनि ।
अविवेकी बनी[६] पिर्दै, जान्नू ती आसुरी भनी ।।

त्यस्तै जो केवल शरीरका पञ्च-महाभूतको समुदायलाई मात्र होइन कि शरीरको भित्र रहने (आत्मा) मलाई पनि कष्ट दिन्छन्, तिनलाई अविवेकी र आसुरी-बुद्धिले युक्त असुर हुन् भनेर जान ।।

सात्विक राजस र तामस आहार-

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ।।७।।

सबैको हुन्छ [७]आहार पनी प्यारो तिनै थरी ।
यज्ञ, दान, तपस्याका सुन भेद तिनै थरी ।।

हरेकलाई रूचि लाग्ने (मन पर्ने) आहार पनि तीन प्रकारको हुन्छ औ यही हाल यज्ञ, तप दानको पनि हुन्छ, तिनको भेद बताउँछु, सुन ।।

---

१. विषयवासना २. डर लाग्दो । ३. आज्ञा । ४. पृथिवी, अप, तेज, वायु आकाश । ५.अन्तः करणमा रहेको । ६. दुःख दिंदै। ७. खाइने कुरा ।

आयुः सत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विकप्रियाः ।।८।।

जो [१]सत्वायु बलारोग्य-सुख-[२]प्रीति बढाउँछन् ।।
ती चिल्ला, रसिला, मीठा, [३]अन्न [४]सात्विकभोग्य छन् ।।

आयु, सात्विकवृत्ति बल, आरोग्य, सुख र प्रीति बढाउने, रसिला, चिल्ला, स्थिर अर्थात् शरीरमा भिजेर धेरै कालसम्म अडिने, मनलाई आनन्द दिने, आहार सात्विक मनुष्यलाई प्रिय हुन्छन् ।।

कट्वम्ललवणात्युष्णातीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ।।९।।

अमिलो, नुनिलो, पीरो तातो, पोल्ने, [५]तिखो, रूखो ।
[६]रोग, शोक दिने अन्न राजसी मान्दछन् [७]निको ।।

पीरो, अमिलो, नुनिलो, ज्यादा तातो, तिखो, रूखो, दाह गर्ने, दुःख, शोक, रोग उब्जाउने आहारा राजसी प्रकृतिका मनुष्यहरू निको मान्दछन् ।।

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ।।१०।।

चीसो, बिरसिलो, बासी, जो अत्यन्त गन्हाउँछ ।
अपवित्र, जुठो, जो छ तामसी त्यो रूचाउँछ ।।

केही कालसम्म राखेर चीसो भएको, बिरसिलो, दुर्गन्धयुक्त, वासी, जुठो र अपवित्र अन्न तामसी पुरूषलाई रूचि लाग्दछ ।।

---

१. सत्वगुणी वृत्ति । २. रुचि र खुशी । ३. स्थिर अन्न । ४. सत्वगुणीले रूचाइने । ५. तिक्खरो । ६. रोग-शोक दुःखादि । ७. असल (बढिया)

तीन प्रकारका यज्ञ -

अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ।।११।।

फलेच्छा नगरी, चित्त सँभाली विधि-माफिक ।
[1]कर्तव्य संझी गरिने, यज्ञ हो पार्थ! [2]'सात्त्विक' ।।

फलाशाको आकांक्षा नलिएर, आफ्नो कर्तव्य संझी, शास्त्रको विधिअनुसार, शान्त चित्तले जो यज्ञ गरिन्छ, त्यो सात्त्विक यज्ञ हो ।।

अभिसन्धाय तु फलं दंभार्थमपि चैव यत् ।।
इज्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ।।१२।।

फलको चाह ली त्यस्तै लोकमा कहलाउन ।
गरिने, यज्ञ जो हुन्छ त्यो हो'राजस'[3] अर्जुन !

परन्तु हे भरतश्रेष्ठ ! फलको इच्छाले अथवा दंभका निमित्त अर्थात् ऐश्वर्य देखाउनाको निमित्त गरिने जो यज्ञ हुन्छ, त्यसलाई राजस यज्ञ भनेर संझ ।।

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ।।१३।।

वेमन्त्र[4], वेदक्षिणाको त्यस्तै वेअन्नदानको ।
वेश्रद्धा-विधिको यज्ञ हुन्छ [5]'तामस' नामको ।।

शास्त्रको विधिले रहित, अन्नदानले शून्य, बिना मन्त्रको, बिना दक्षिणाको र श्रद्धा नभएको यज्ञ तामस कहिन्छ ।।

---

१. अवश्यै नगरी नहुने । २. सत्त्व गुणले युक्त । ३. रजोगुणले युक्त । ४. मन्त्र-बेगरको । ५. तमोगुणले युक्त ।

तपका तीन भेद -

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ।।१४।।

देवद्विज[1]-गुरू-प्राज्ञ[2]पूजा, शौच[3], सिधापन ।
ब्रह्मचर्य, अहिंसा हो 'देहको[4] तप' अर्जुन ।।

देवता, ब्राह्मण, गुरू र विद्वान्हरूको पूजा, पवित्रता, ऋजुता (सोझ्याइँ) ब्रह्मचर्य र अहिंसालाई शरीर अर्थात् शरीरले गरिने तपस्या भन्दछन् ।।

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ।।१५।।

न घोचने, मिठो, साँचो, प्यारो र हित बोलनु ।
नित्यै [5]पाठहरू गर्नू 'बोलीको-तप[6]' संझनू ।।

मनलाई दिग्दार नगराउने, साँचो, प्यारो, हित गर्ने वचन बोल्नलाई र स्वाध्याय अर्थात् आफ्नो (जातमाफिकको) कर्मको अभ्यासलाई वाङ्मय अर्थात् बोलीले गरिने तपस्या भनेर बताउँछन् ।।

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ।।१६।।

[7]मनःप्रसादः सिधाइ, नबोल्नु, चित्त रोक्नु ।
भावना शुद्धि यो सारा [8]'मनकोतप' संझनू ।।

---

१. ब्राह्मण । २. ज्ञानी विद्वान । ३. पवित्र रहनु । ४. शरीरको तपस्या । ५. जातमाफिक कामका अभ्यासहरू । ६. वाचिक तपस्या ।७. मनको प्रसन्नता । ८. मानसिक - तपस्या ।

मन खुशी राख्नु, सुशील हुनु, मुनिहरूकै जस्तो वृत्ति राख्नु, मन रोक्नु र शुद्ध भावना लिनु-यिनलाई मानस अर्थात् मनले गरिने तपस्या भन्दछन् ।।

सात्त्विकादि भेदले सब तीनै प्रकार-

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।।
अफलाकांक्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ।।१७।।

श्रद्धा-साथ फलाकांक्षा नलिई, [1]युक्त भैकन ।
गरेको त्यो तीनथरी तप [2]'सात्त्विक' हो गुन ।।

यिनै माथि बताइएका तीन किसिमका तपस्या मनुष्यले फलको आकांक्षा नराखेर उत्तम श्रद्धा र योगयुक्त बुद्धिले गर्दछ भने ती सब सात्त्विक कहलाउँछन् ।।

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ।।१८।।

सत्कार, मान-पूजा र [3]दम्भनिति गरिन्छ जो ।
त्यो 'राजसी' तपस्या हो [4]चल अस्थिर नै छ यो ।।

जुन तप आफ्नो सत्कार, मान, पूजाका निमित्त अथवा दंभका निमित्त पकन गरिन्छ, त्यो चंचल र अस्थिर तप, शास्त्रहरूमा राजस कहिएको छ ।।

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ।।१९।।

---

१. कर्मयोगयुक्त । २. सत्वगुणले युक्त । ३. देखौवा । ४. चंचल ।

[१]दुराग्रह लिई, देह पिड्याई, गरिने तप ।
शत्रुनाशार्थको [२]यद्वा हो सबै 'तामसी तप' ।।

मूढ आग्रह लिई, आफै कष्ट उठाएर अथवा जन्म-मरण आदि कर्मको द्वारा अर्कालाई सताउनको निमित्त गरिएको तप तामस भनेर बताइन्छ ।।

सात्विकादि तीन प्रकारका दान -

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्विकं स्मृतम् ।।२०।।

देश, काल तथा पात्र पारी [३]अनुपकारक ।
[४]दातव्य संझी दिइने दान हो जान 'सात्विक' ।।

त्यो दान सात्विक भनेर कहिन्छ जो कि कर्तव्य बुद्धिले गरिन्छ, जस्तै योग स्थान, काल र पात्रको विचार गरेर गरिन्छ र जो आफ्नो उपर प्रत्युपकार नगर्नेलाई दिइन्छ ।।

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ।।२१।।

[५]फलोद्देश्य गरी यद्वा लीएको[६] बदला दिन ।
गाह्रो मानेर दिइने, दान 'राजस' मा गन ।।

परन्तु उसले गरिएका उपकारको बदलामा अथवा केही फलको आश राखेर बडो गाह्रो मानी जो दान दिइन्छ, त्यो दान राजस भनी कहिएको छ ।।

---

१. खराब इच्छा । २. अथवा । ३. प्रत्युपकार न गर्ने । ४. दिनु कर्तव्य हो भन्ने । ५. केही फलको चाहना । ६. आफूले पहिले उसबाट पाएको ।

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ।।२२।।

दश, काल नपारेर खूब हेलाँ गरीकन ।
अपात्रलाई दिइने, दान 'तामस' मा गन ।।

अयोग्य स्थानमा, अयोग्यकालमा, अपात्र मनुष्यलाई केही सत्कार नगरी अथवा अपहेलना पूर्वक (हेलाँ गरेर) जो दान दिइन्छ, त्यो तामस दान कहलाउँछ ।।

ॐ तत्सत् ब्रह्मनिर्देश-

ॐतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुराः ।।२३।।

[1]ब्रह्मनिर्देश 'ॐ-तत्-सत्' यै हो तीन प्रकारको ।
त्यैबाट भो [2]अघी सृष्टि वेद, ब्राह्मण, यज्ञको ।।

शास्त्रमा परब्रह्मको निर्देश 'ॐतत्-सत्' यो तीन प्रकारले गरिएको छ, त्यसै निर्देशबाट पहिले ब्राह्मण, वेद र यज्ञ पनि रचना गरिएका हुन् ।।

ॐतत्सत्का उपयोगी कर्म -

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानपःक्रियाः ।।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ।।२४।।

[3]तस्मात् ॐकारका साथै यज्ञ दान-तपः [4]क्रिया ।
विधिमाफिक चल्दैछन् सर्वदा ब्रह्मवादिका ।।

जगत्को आरंभ ईश्वर यही संकल्पले भएको हुनाले ब्रह्मचारी

---

१. ईश्वरको देखावट । २. पहिले । ३. त्यसो हुनाले । ४. कर्महरू ।

ज्ञानीहरूका यज्ञ, दान, तप र त्यस्तै अरू शास्त्रोक्त कर्महरू सर्वदा ॐकारको उच्चारण साथसाथै हुन्छन् ।।

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रिया ।।
दान क्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकांक्षिभिः ।।२५।।

'तत्' भनी फल छोडेर तप-यज्ञहरूकन ।
[1]मोक्षार्थी गर्दछन् फेरी दान-कर्म अनेकन ।।

तत् शब्दको उच्चारणले फलको आशा नराखेर, मोक्षार्थी पुरुषहरू यज्ञ, दान, तप आदि अनेक प्रकारका क्रिया (कर्म) गरिरहन्छन् ।।

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ! युज्यते ।।२६।।

[2]अस्तित्वको, भलाईको, अर्थमा सत् [3]प्रयुक्त छ ।।
बढिया काममा त्यस्तै सत् शब्द [4]उपयुक्त छ ।।

हे पार्थ ! अस्तित्व र साधुता अर्थात् भलाईको अर्थमा सत् शब्दको प्रयोग गरिएको छ, यस्तै प्रकारले असल कर्महरूका निमित्त पनि सत् शब्दको नै उद्योग भएको छ ।।

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदति चोच्यते ।।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ।।२७।।

यज्ञ दान तपस्यामा [5]स्थिरता सत् कहाउँछ ।
तिन्का[6] निमित्तको कर्म पनी सत् कहलाउँछ ।।

---

१. मोक्ष चाहना गर्नेहरू । २. ईश्वरविहिन कर्म हो गर्नुपर्ने कर्तव्ययसका। ३. प्रयोग गरिन्छ । ४. काम लगाइन्छ । ५. दृढविश्वास राख्नु । ६. यज्ञ दान तपस्याका निमित्तको ।

यज्ञ, तप र दानमा स्थिर भावना राख्नुलाई पनि सत् भन्ददन् त्यस्तै यिनका निमित्त जो कर्म गरिन्छ, त्यस कर्मको नाम पनि सत् नै हो ।।

असत् दुवै लोकमा निष्फल छ-

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।।
असदित्युच्यते पार्थ ! न च तत्प्रेत्य नो इह ।।२८।।

होम, दान, तपः कर्म अश्रद्धाले भयो [१]जहाँ ।।
त्यो कहिन्छ [२]असत् पार्थ ! हित हुन्न यहाँ उहाँ ।।

हे पार्थ ! अश्रद्धाले जो हवन गरिन्छ, जो दान दिहन्छ, जो तपस्या गरिन्छ, अथवा अरू जो कुछ कर्म गरिन्छ, त्यसलाई अर्थात् असत् भन्दछन् , त्यो कर्म न त मरेपछि परलोकमा, न त यस लोकमा पनि हितकारी हुन आउँदैन अर्थात् कहीं पनि हित गर्ने हुँदैन । (६२२)

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे 'श्रद्धात्रयविभागयोगो' नाम
सप्तदशोऽध्यायः ।।१७।।

इति नेपालीभाषामा कोमलगीता श्रद्धात्रयविभागयोगो' नाम
सप्तदशोऽध्याय समाप्त ।।१७।।

---

१. बेकाममा । २. वस्त्र र परत्रमा हितनहुने ।

ॐ

श्रीमद्भगवद्गीता

कोमलगीता

मोक्षसंन्यास-योगः १८

संन्यासर त्यागको कर्मयोगी व्याख्या-

अर्जुन उवाच-

संन्याससस्य महाबाहो ! तत्वमिच्छामि वेदितुम् ।।
त्यागस्य च हृषीकेश ! पृथक् केशिनिषूदन ! ।।१।।

केशिघातीन्[१], हृषीकेश ! संन्यास, त्यागको सब ।
भिन्न-भिन्नै गरी तत्व जान्न चाहन्छु [२]माधव !

अर्जुनले शोधे- हे महाबाहु, हृषीकेश, केशिदैत्यनाशक ! म संन्यासको तत्व र त्यागको तत्व पृथक् पृथक्जान्न चाहन्छु, बताउनुहोस् ।।

श्रीभगवानुवाच-

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ।।२।।

काम्यकर्महरू छोड्नु विद्वान 'संन्यास' भन्दछन् ।
सारा कर्म-फल त्याग्नु विद्वान्ले 'त्याग' मान्दछन् ।१

---

१. केशिदैत्यलाई नाश गर्ने । २. लक्ष्मीका पति, हे कृष्ण ।

भगवान्ले वर्णन गर्नुभयो- जति काम्यकर्महरू छन्, तिनको न्यास अर्थात् छोड्नुलाई नै ज्ञानीहरु 'सन्यास' संझन्छन् त्यस्तै संपूर्ण कर्मकाफलको त्यागलाई पण्डितहरू त्याग भनेर मान्दछन् ।

कर्म छोड्न र नछोड्नूको निर्णय-

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।।
यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ।।३।।

कुनै विद्वानहरू भन्छन् दोषी[1] हो कर्म छोड्नु ।
कुनै भन्छन् -यज्ञ, दान, तप, कर्म नछोड्नू ।।

कुनै पण्डितहरूको कथन छ कि, कर्म दोषयुक्त छ यस कारण त्यसलाई सर्वथा त्याग गर्नूपर्दछ, त्यस्तै अरू विद्वानहरू भन्दछन् कि, यज्ञ-दान-तप र कर्मलाई कहिल्यै पनि छोड्नु हुँदैन ।

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम! ।।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्रः ! त्रिविधः संप्रकीर्तितः ।।४।।

अहिले सुन लौ मेरो त्यागमा जो छ निश्चय[2] ।
तीन प्रकारको हुन्छ यही [3]त्याग [4]धनञ्जय ! ।।

अतएव सुन लौ भरतवंशमा उत्तम पुरुषश्रेष्ठ ! त्यागका विषयमा मेरो निर्णय सुन, यही त्याग तीन प्रकारको कहिएको छ।।

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ।।५।।

१.दोष भएको अर्थात् बन्धन गराउने । २. पक्का पक्का गरिएको कुरो । ३. छोड्नू । ४. हे अर्जुन ।

नछोडनू यज्ञ दानादि गर्नैपर्दछ अर्जुन !
हुन्छन् यज्ञ तपो, दान विद्वान्का[1] पनि पावन[2] ।

यज्ञ, दान तपर कर्मलाई त्याग गर्नु हुँदैन, यी कर्महरू गर्नै पर्दछ, किनभने यज्ञ, दान र तपहरू बुद्धिमान् ! ज्ञानयुक्त कानिमित्त पनि पवित्र अर्थात् चित्तशुद्धि गराउने हुन् ।।

एतान्यपि तु कर्माणि संङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।।
कर्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं मतमुत्तमम् ।।६।।

आसक्ति, फल छोडेर शुभकर्महरु यि त ।
गर्नैपर्दछ यो मेरो हो श्रेष्ठ मत निश्चित[3] ।।

हे पार्थ ! यस कारण, यी यज्ञ, दान, तप आदि पनि आसक्ति नराखी फलहरूलाई छोडिदिएर अरू निष्काम कर्महरूसरह लोकसंग्रहका निमित्तमा गर्दैरहनुपर्दछ । यही मेरो निश्चित मत छ, औ यही उत्तम पनि छ ।।

कर्मत्यागका सात्त्विकादि तीनभेद-

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ।।७।।

जात माफिकको [4]कर्म छोड्नु हुन्न [5]कवै पनि ।
[6]मोहले उसको त्याग जान्नू तामस भो भनी ।।

जुन कर्म सवधर्मको अनुसार नियत अर्थात् स्थिर गरी दिएका छन् ,

---

१. ज्ञानी पुरुषका । २. चित्तसुद्धिकारक । ३. निश्चय गरिएको । ४. धर्म । ५. कस्तै परे पनि । ६. अज्ञानले ।

तिनको संन्यास अर्थात् त्याग गर्नु कसैलाई पनी उचित छैन, तिनको मोहले गरिएको त्याग तामस कहलाउँछ ।।

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।।
स कृत्वा राजसं त्यागं नै व त्यागफलं लभेत् ।।८।।

दुःख संझी डराएर कर्म छोडिदियो भने ।
'राजस' त्याग भो पार्थ ! हुन्न त्यो फल पाउने ।।

शरीरलाई कष्ट हुने डरले अर्थात् दुःखकारक हुनाले यदि कसैले कर्म छोड्दछ भने त्यसको त्यो त्याग राजस हुन्छ औ त्यागको फल त्यसले (त्यस पुरूषले) पाउँदैन ।।

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं कियतेऽर्जुन ! ।।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्विको मतः ।।९।।

आसक्ति, फल छोडेर [१]स्वकर्तव्य भनीकन ।
जो कर्मगरियो त्यै हो 'सात्विक' त्याग अर्जुन ?

हे अर्जुन ! स्वधर्मानुसार तोकिएको कर्म, जब कार्य वा कर्तव्य संझेर आसक्ति र, फल छोडी गरिन्छ, तब त्यसलाई सात्विक त्याग भनेर बताउँदछन् ।।

कर्मफल त्यागी नै सात्त्विक त्यागी हो -

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।।
त्यागी सत्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ।।१०।।

शुभमा न त आसक्त न विरक्त खराबमा ।
निःशंक, धीमान्, [२]सत्वस्थ, त्यै 'योगी[३] जान लोकमा ।।

---

१. मेरो कर्तव्य हो । २. सात्विक भावना भयेको । ३. संन्यासी ।

जो कुनै अकुशल कर्म अर्थात् अकल्याणकारक कर्मलाई द्वेष पनि गर्दैन, त्यस्तै कल्याणकारक अथवा हितकारी कर्ममा लागी पनि पर्दैन, त्यसलाई नै सत्वशील, बुद्धिमान् र सन्देहरहित त्यागी अर्थात् संन्यासी भन्नुपर्दछ ।।

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ।।११।।

[1]देहवान्ले सबै कर्म छोड्नलाई [2]अशक्य छ ।
कर्मका फलको त्यागी सच्चा 'त्यागी' ठहर्दछ ।।

जो देहधारी छ, त्यसबाट सारा कर्मको त्याग हुनु संभव नै छैन । यस कारण जसले कर्म नछोडेर केवल कर्मफलहरूलाई मात्र त्याग गरेको छ, त्यही पुरूष सच्चा त्यागी अर्थात् संन्यासी हो ।।

कर्म फलले त्यागी बाँधीदैंन -

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य नतु संन्यासिनां क्वचित् ।।१२।।

तीनैथरी कर्म-फल [3]इष्टानिष्ट र [4]मिश्रित ।
परत्र भोग्छ [5]अत्यागी, त्यागी भोग्दैन निश्चित ।।

मरण भएपछि अत्यागी मनुष्यलाई अर्थात् फलाशा त्याग न गर्नेलाई तीन प्रकारका फल मिल्दछन्, अनिष्ट, इष्ट र यी दुवै मिलेको मिश्र-परन्तु संन्यासीलाई अर्थात् फलाशा छोडेर कर्म गर्ने पुरूषलाई यी फल मिल्दैनन् अर्थात् यिनले बाधा गर्न सक्दैनन् ।।

---

१. जीऊ धारण गर्ने प्राणीले । २. नसकिने । ३. चाहको र बेचाहको । ४. इष्ट र अनिष्ट मिलेको । ५. कर्मफलको इच्छा गर्नेले ।

कुनैकर्म हुँदा पनि पाँच कारण-

पञ्चैतानि महाबाहो ! कारणानि निबोध मे ।
सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ।।१३।।

कर्मका हेतु[१] छन् पांच [२]सांख्यमा सिद्धिखातिर ।
बताएका तिमि जान गर्छू म पनि विस्तर[३] ।।

हे महाबाहु ! कुनै पनि कर्म हुनाको निमित्तमा सांख्यहरूका सिद्धान्तमा पांच कारण हुन्छन् भनेर मानिएका छन् , तिनलाई म बताउँछु सुन ।।

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ।।१४।।

अधिष्ठान[४] तथा कर्ता[५] भिन्न-भिन्नै ति [६]साधन ।
[७]अनेक चेष्टा कर्ताका [८]दैव पाँचौ छ कारण ।।

अधिष्ठान (स्थान) कर्ता, भिन्न भिन्न साधन, कर्ताका अनेक प्रकारका पृथक पृथक चेष्टा अर्थात् व्यापार औ त्यसका साथसाथै पांचौ कारण दैव पनि छ ।।

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पंञ्चैते तस्य हेतवः ।।१५।।

---

१. शुरु हुनामा कारण । २. सांख्यमतका सिद्धान्तमा । ३. खुलासा गरेर । ४. काम गरिने ठाउँ । ५. काम गर्ने पुरुष। ६. काममा मदत गर्ने । ७. काम गर्नामा कर्ताका व्यापार । ८. कार्यसिद्धि या असिद्धि गराउनामा शक्ति राख्ने ईश्वर ।

न्याय्य अन्याय्यका कर्म वाक्मनो देहले जब ।
गर्छ मानिसले, हुन्छन् पाँच हेतु यिनै तब ।।

शरीरले, बोलीले अथवा मनले पनि मनुष्य जो जो कर्म गर्दछ, अनि त्यो कर्म चाहे न्याय्य होस् याविपरीत अर्थात् अन्याय्य होस त्यसका तिनै पूर्वोक्त पांच कारण हुन्छन् ।।

अहंकार छुटिकर्म गरे पनि निर्लेप-

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।।
पश्यत्कृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ।।१६।।

यस्तो छँदाछँदै जस्ले नभई [१]बुद्धि-संस्कृति ।
मै हूँ कर्ता भनी ठान्छ, त्यो क्यै जान्दैन दुर्मति ।।

वास्तविक स्थिति यस्तो छँदाछँदै पनि, जो बुद्धि ठीक नहुनाले संझन्छ कि मै एउटा कर्ता हुँ, तब ठान्नुपर्दछ कि त्यो दुर्मति पुरुष केही पनि जान्दो रहेनछ ।।

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।।
हत्वापि स इमांल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ।।१७।।

जस्को [२]अहंपना छैन, बुद्धि जस्को अलिप्त छ ।
लोकै मारे पनि त्यस्ले न मार्दछ, न बन्ध छ ।।

जसलाई यो भावना (संझना) नै छैन कि म कर्ता हुँ, त्यस्तै जसको बुद्धि अलिप्त छ, त्यसले यदि सारा लोकलाई नै मारीस तापनि संझनु पर्दछ कि त्यसले कसैलाई पनि मारेको छैन औ त्यो कर्म त्यसलाई बन्धन गर्ने पनि हुँदैन ।

---

१. बुद्धिको संस्कार । २. मैं गर्ने हुँ भन्ने अहंकारीपना ।

कर्मचोदना र संग्रहका लक्षणभेद-

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ।।१८।।

'ज्ञान' 'ज्ञेय' तथा 'ज्ञाता'-तीन छन् [1]कर्मचोदना ।
[2]कर्मसंग्रह छन् उत्ती 'कर्त्ता', 'कर्म' र 'साधना' ।।

कर्मचोदना अर्थात् काम गर्नलाई प्रेरणा गर्ने 'ज्ञान, ज्ञेय, ज्ञाता'-को स्वरूपले तीन प्रकारको छ, त्यस्तै कर्मसंग्रह पनि 'करण, कर्म, कर्ता'- को स्वरूपले तीन प्रकारको नै छ ।।

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।।
प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ।।१९।।

[3]गुणका भेदले ज्ञान, कर्म, कर्ता तिनै थरी
गनिन्छन् [4]सांख्यमा, भन्छू [5]ज्यौंका त्यौं, सुन बेसरी ।।

---

१. मानसिक पहिलो विचार । २. मानसिक क्रियाका जोडको बाहिरी क्रिया अर्थात इन्द्रियद्वारा जुनसुकै पनि काम हुनुभन्दा पहिले मनले त्यस कामको निश्चय गर्नुपर्दछ, यही मानसिक विचारलाई कर्म गर्नाको पहिलो विचार भन्दछन् यो स्वभावतः ज्ञान ज्ञेय, ज्ञाता को स्वरूपले तीन प्रकारको हुन्छ, जस्तै गाग्रो बनाउ भन्दा पहिले कुम्हाले । (ज्ञाता) आफ्ना मनमा विचार गर्दछ कि मलाई अमुक चीज (ज्ञेय) बनाउनु छ, त्यो यस रीतले (ज्ञान) होला यो कर्मचोदना भयो । यस प्रकार सँग निश्चय भएपछि त्यो कुम्हाले (कर्ता) माटो चक्र इत्यादि सामग्री (करण) जम्मा गरेर प्रत्यक्ष गाग्रो (कर्म) तैयार गर्दछ, यसलाई कर्मसंग्रह भन्दछन् , यो कर्मसंग्रह पनि तीन प्रकारको नै हुन्छ । ३. सत्व-रज तपका । ४. सांख्यशास्त्रमा । ५. जस्ताको तस्तो ।

कपिलसांख्यसूत्रमा कहिएको छ कि ज्ञान कर्म र कर्ता पनि प्रत्येक सत्व, रज, तम-यी तीन गुणका भेदले गर्दा तीनै प्रकारका हुन्छन् , तीन प्रकारका तिमीलाई जस्ताको तस्तो बताउँछु, सुन ।।

गुणभेदले ज्ञानका तीन भेद -

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्विकम् ।।२०।।

भिन्नाभिन्नै पनी सारा प्राणीमा तत्व एक हो ।
भन्ने जस्बाट जानिन्छ सात्विक ज्ञान जान त्यो ।

जुन ज्ञानले 'विभक्त' अर्थात् भिन्न-भिन्न सब प्राणीमा अविभक्त र अव्ययभाव अथवा तत्व एउटै रहेको छ', भन्ने थाहा हुन्छ, त्यसलाई सात्विक ज्ञान जान ।।

पृथक्त्वेनतु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ।।२१।।

सारा भूतहरू माथी यी सबै भिन्न-भिन्न छन् ।
भन्ने भिन्नत्वको ज्ञानलाई 'राजस' भन्दछन् ।।

जुन ज्ञानले यस्तो भिन्नत्वको बोध हुन्छ कि संपूर्ण प्राणी मात्रमा भिन्न - भिन्न प्रकारका अनेक भाव छन् , त्यसलाई राजस ज्ञान भनेर जान ।।

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम् ।।
अतत्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ।।२२।।

नपाई हेतु [१]तत्वार्थ, भै लिंडेढिपिको वश ।
सबै यै एक हो ठान्ने हो[२]अल्पज्ञान 'तामस' ।।

---

१. वास्तविक कुरो । २. नीचो ज्ञान ।

परन्तु जुन पुरूष बेकारण र वास्तविक तत्व नजानी (नबुझी) एकै बातमा यो संझेर आसक्त (लट्ठ) रहन्छ कि यही नै सब कुछ हो, त्यस्तो अल्प ज्ञानलाई तामस भनेर बताउँछन् ।।

भावभेदले कर्मका तीन भेद-

नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्विकमुच्यते ।।२३।।

आसक्ति, फल छोडेर, राग द्वेष नलीकन ।
कर्तव्य संझी गरिने, कर्म 'सात्विक' मा गन ।।

फलप्राप्तिको इच्छा नलिने मानिसले मनमा प्रेम व द्वेष केही नराखेर आसक्ति नलिई स्वधर्मानुसार को नियुक्त गरिएको कर्म गर्दछ, त्यस कर्मलाई सात्विक भन्दछन् ।।

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ।।२४।।

[1]फलाशा वा अहंकार लिई, दुःख अनेकन ।
गरिने कर्मलाई नै 'राजसी' जान अर्जुन !

परन्तु काम अर्थात् फलाशाको आग्रह राख्ने अथवा अहंकार बुद्धिले युक्त भएको मनुष्यले ठूलो परिश्रम (वाहियाती मेहनत) गरी जो कर्म गर्दछ, त्यसलाई राजस भन्दछन् ।।

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरूषम् ।।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ।।२५।।

नहेरी नाश, [2]हिंसा र [3]भविष्य अनिपौरूष[4]।
मोहले थालिने कर्म जोहो त्यो जान 'तामस'

---

१. फल पाउने इच्छा । २. बिगार । ३. पछि । ४. आफ्नो पुरुषार्थ ।

'पछि के होला? आफ्नो सामर्थ्य कति छ? आखिरीमा नाश वा हिंसा (बिगार) होला कि होओइन?' यो कुरा विचार नगरी मोहैले शुरू गरिने कर्मलाई तामस कर्म भनेर बताउँदछन् ।।

काम अनुसार कर्ताका तीन भेद-

मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।।
सिद्ध्यासिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ।।२६।।

भै सिद्धि-विघ्नमा तुल्य, छोडी [1]सङ्ग-अहंपन ।
धैर्य-उत्साह ली गर्ने, कर्ता 'सात्त्विक' मा गन ।।

जसलाई आसक्ति रहँदैन, जो 'म' 'मेरो' भन्ने अहंकार लिई बोल्दैन, कार्यको सिद्धि होस् वा नहोस् दुवै परिणामको बखतमा जो पुरुष मनमा विकार नलिएर धृति (धैर्य) र उत्साहका साथ कर्म गर्दछ, त्यसलाई 'सात्त्विक कर्ता' भन्दछन् ।।

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ।।२७।।

फलेच्छु [2]रागवान्, लोभी, [3]हिंसात्मा र [4]अपावन ।
हर्ष-शोक लिने, कर्ता 'राजसी' जान अर्जुन ! ।।

विषयमा आसक्त, लोभी, सिद्धि भएको बखत हर्ष र असिद्धि भएको बखत शोकले युक्त, कर्मफल पाउनाको इच्छा राख्ने, हिंसात्मक र अपवित्र कर्ता 'राजस' भनेर कहलाउँछ ।।

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ।।२८।।

---

१. फलको आसक्ति । २. विषयमा आसक्त । ३. बिगार गर्ने । ४. अपवित्र

[१]असभ्य, चञ्चले, जुम्सो, घमंण्डी, ठग, [२]आलस ।
[३]घाती, दिक्क भई गर्ने, कर्ता हो जान 'तामस' ।।

चञ्चल बुद्धि भएको, असभ्य (बेसोमती), सेखीले मस्त भएको, ठग, अर्कालाई हानि गराउने, अल्सी, दिग्दार मन भएको, दीर्घसूत्री अर्थात् ढीलो या घड़ीभरको कामलाई महीनाभरमा गर्ने, यस्तो कर्ता तामस भनेर कहिन्छ ।।

बुद्धिका तीनभेद -

बुद्धेर्भेदं धृतश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ।।२९।।

गुणको भेदले गर्दा बुद्धिको [४]धृतिको पनि ।
तीनै भेद यहाँ हुन्छ, भन्छु, लेऊ सबै सुनी ।।

हे धनञ्जय बुद्धि र धृतिका पनि गुणहरूके अनुसार जो तीन प्रकारका भिन्न भिन्न भेद हुन्छन् , ती सब तिमीलाई बताउँछु, सुन ।।

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।।
बन्धं मोक्षं च यो वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्विकी ।।३०।।

[५]प्रवृत्ति-विनिवृत्ति र [६]कार्याकार्य, [७]भयाभय ।
[८]बन्धमोक्ष पनि जान्ने, बुद्धि हो 'सात्विकी' बुझ ।।

हे पार्थ ! जुन बुद्धिले प्रवृत्ति अर्थात् कुनै कर्म गर्नु र निवृत्ति अर्थात् कुनै कर्म नगर्नुलाई जान्दछ, फेरि कार्य (गर्नेयोग्य) के हो ?

---

१. सभामा नालायक जंगली । २. अल्सी । ३. अर्काको नोक्सान । ४. धैर्यको । ५. लागिपर्नु र हट्नु । ६. कर्तव्य र अकर्तव्य । ७. डर र न डर । ८. बन्धन र छुटकारा ।

अकार्य (गर्न अयोग्य) के हो ? केबाट डर लिनू अथवा नलिनू? के कुराले बन्धन हुन्छ? औ केले मोक्ष हुन्छ? यो पनि जान्दछ, त्यो बुद्धि सात्विक कहिन्छ ।।

यया धर्ममधर्मञ्च कार्यञ्चाकार्यमेव च ।।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ ? राजसी ।।३१।।

अधर्म, धर्मको त्यस्तै कार्यको र अकार्यको।
ठेगान गर्न सक्दैन, बुद्धि राजस नामको ।।

हे पार्थ ! जसबाट धर्म र अधर्मको अथवा कार्य र अकार्य को यथार्थसित निर्णय हुँदैन, त्यो बुद्धि राजस कहिन्छ ।।

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता:।।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ ! तामसी ।।३२।।

अधर्मलाई नै धर्म ठान्ने, [१]अज्ञान-गुंफित ।
सबै उल्टा समझने, बुद्धि 'तामस' भारत ? ।।

हे पार्थ ! त्यो बुद्धि तामस हो, जो तम (अज्ञान) ले ढाकिएर अधर्मलाई धर्म संझन्छ र सब कुराभा विपरीत अर्थात् उल्टो मात्र विचार गराइदिन्छ।।

धृतिका तीन भेद -

धृत्या यया धारयते मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः ।।
योगेनाऽव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ ! सात्विकी ।।३३।।

इन्द्रिय, प्राण, मनका कर्म, ली जो [२]स्थिरा [३]धृति ।
गरिन्छन् [४]योगकासाथ जान त्यो 'सात्विकी धृति' ।।

---

१. आनले छोपीइरहेको । २. निश्चल । ३. धैर्य (मनको दृढनिश्चय)
४. निष्कामकर्मयोगले ।

हे पार्थ ! पुरूषले जुन अव्यभिचारिणी अर्थात् यता उति नलहसाउँने धृतिले मन, प्राणर इन्द्रियका व्यापारहरूलाई कर्मफल त्यागरूपी योगका द्वारा गर्दछ, त्यो धृति सात्विकी भनिन्छ ।।

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।।
प्रसङ्गेन फलाकङ्क्षी धृतिः सा पार्थ ! राजसी ।।३४।।

[1]प्रसङ्गले [2]फलेच्छा ली, [3]धर्म-कामार्थ साधन ।
गर्छ जो धृतिले त्यै हो 'राजसी-धृति 'अर्जुन !

हे अर्जुन ! प्रसंगानुसार फलको इच्छा राख्ने पुरूष जुन् धृतिले आफ्ना धर्म, कामना र अर्थ (पुरूषार्थ) लाई सिद्ध गर्दछ, त्यो धृति राजसी हो ।।

यया स्वप्नं भयंशोकं विषादं मदमेव च ।।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ ! तामसी ।।३५।।

मूर्ख जो धृतिले शोक, मद, निद्रा तथा भय ।
विषाद लिन्छ, त्यै जान 'तामसी-धृति' निश्चय ।।

हे पार्थ ! जुन धृतिले मनुष्य दुर्बुद्धि भएर निद्रा, भय, शोक, विषाद र मद (मत्तपना) छोड्दैन, त्यै धृतिलाई तामसी भनी बताउछन् ।।

सुखका तीन भेद -

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।।
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तञ्च निगच्छति ।।३६।।

---

१. मौकानुसार । २. फलको चाहना । ३. धर्मकामना पुरुषार्थ सिद्धि ।

सुख तीनैथरी हुन्छ, सुन त्यो अहिले यहाँ ।
[1]अभ्यासले जहाँ [2]रम्छ, दुःख छुट्छ सबै जहाँ ।।

अब हे भरतश्रेष्ठ ! म सुखका पनि तीन भेद बताउँछु, सुन । अभ्यास अर्थात् निरन्तर परिचय भइरहेको हुनाले मानिस जसमा दङ्ग पर्दछ र जहाँ दुःखको अन्त्य (नाश) पनि सङ्छन्छ ।।

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम्
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम्।।३७।।

पहिले विष जस्तो र पछाडी अमृत-सरी ।
[3]सुख 'सात्त्विक' हो, मिल्छ आफ्नै बुद्धि सफा गरी ।।

जो आरंभ (शुरू) मा त विष जस्तै लाग्दछ, परन्तु परिणाममा अमृतकै तुल्य छ, फेरि जो आत्मनिष्ठ-बुद्धिको प्रसन्नताबाट प्राप्त हुन्छ, त्यस आध्यात्मिक सुखलाई सात्त्विक-सुख भन्छछन् ।।

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसंस्मृतम् ।।३८।।

[4]विषयेन्द्रिय मिल्नाले अगाडी [5]अमृतोपम ।
पछी विष-सरी लाग्ने सुख 'राजस' हो गम ।।

इन्द्रिय र तिनका विषयहरूको संयोगबाट उत्पन्न हुने अर्थात् आधिभौतिक (सांसारिक) सुखलाई राजस-सुख भन्दछन्, जो कि पहिले ता अमृतकै समान छ, परन्तु आखिरमा विष जस्तै बन्दछ ।।

---

१. लागी परीरहेको हुनाले । २. रमाउँदछ । ३. आत्मविषयक सुख । ४. रूपादि र चछुषा आदि । ५. अमृत जस्तो ।

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ।।३९।।

आलस्य, भूल निद्राले उब्जने सुख 'तामस' ।
[1]अघी पछी सदा जस्ले बेहोशै हुन्छ मानिस ।।

जो आरंभमा र परिणाममा पनि मनुष्यलाई मोहमा फसाउँदछ, अनि जो निद्रा, आलस्य र प्रमाद अर्थात् कर्तव्यको भूलबाट उब्जन्छ, त्यसलाई तामससुख भन्दछन् ।।

गुणभेदलेसारा जगत्को तीनभेद -

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।।
सत्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ।।४०।।

छैन त्यस्तो [2]कुनै भूमि-स्वर्ग-देव-विषे पनि ।
[3]गुणले जो प्रकृतिका छुटेको होस् पृथक् बनी ।।

यस पृथिवीमा, आकाशमा वा देवताहरूमा अर्थात् देवलोकमा पनि यस्तो पदार्थ कुनै छैन, जो प्रकृतिका यिनै तीन गुणबाट मुक्त (छुटकारा पाएको) होस् ।।

गुणभेदले ब्राह्मणादि ४ जातका कर्म -

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप ।।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ।।४१।।

विप्र, क्षत्री तथा वैश्य, शूद्रका यी थरी-थरी ।
छुट्ट्याइन्छन् सबै कर्म स्वभाव[4]-गुणले गरी ।।

---

१. आदि र अन्त्यमा । २. चीज । ३. सत्व-रज तमोगुणले ।
४. [illegible] भएका गुणले ।

हे परन्तप ! ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शूद्रहरूका कर्म, उनका स्वभाव जन्य अर्थात् प्रकृतिसिद्ध गुणहरूको अनुसार पृथक्-पृथक् बाँडिएका छन् ।।

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ।।४२।।

[1]स्वभावात् हो 'ब्रह्म[2]-कर्म,' शान्ति, शौच, तपस्, शम ।
ज्ञान, विज्ञान, दम र सोझ्याई, [3]आस्तिकी-पन ।।

ब्राह्मणको स्वभावजन्य कर्म (धर्म) शम, दम, तप, पवित्रता, शान्ति, शरलता, ज्ञान विज्ञान र आस्तिक्यबुद्धि यही हो ।।

शौर्य तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाऽप्यपलायनम् ।।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ।।४३।।

स्वभावात् हो [4]'क्षत्र-कर्म' बठ्याँई, तेज, शूरिनू ।
नभाग्नू युद्धमा, हुक्म गर्नू, धैर्य लिनू, दिनू ।।

शूर्याँई तेजिलोपना, धैर्य, बन्ध्याँइँ युद्धबाट नभाग्नु र प्रजामाथि हुकुम गर्नु-यही क्षत्रियहरूको स्वभाविक कर्म (कर्तव्य धर्म) हो ।

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ।।४४।।

खेती, व्यापार, [5]गोरक्षा, स्वभावात् 'वैश्य[6]-कर्म' हो ।
चाकरी-गरनू खाली स्वभावात् [7]'शूद्र-कर्म' हो ।।

---

१. प्रकृति स्वभावैले! २. ब्राह्मणको कर्म । ३. शास्त्रले भनेको कुरामा श्रद्धा। ४. क्षत्रियको कर्म । ५. गौशाला आदि खोलेर पशुपालना गर्नु । ६. वैश्यको कर्म । ७. शूद्रको कर्म ।

कृषि अर्थात् खेती, गोरक्षा अर्थात् पशुहरूलाई पाल्नाको उद्यम् , अनि वाणिज्य अर्थात्-व्यापार वैश्यहरूको स्वभावजन्य कर्म (धर्म) हो।। यस्तै चाकरी (सेवा) गर्नु शूद्रहरूको स्वाभाविक कर्म (धर्म) हो ।।

स्वकर्माचरणबाट परमसिद्धि -

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ।।४५।।

आफ्ना आफ्ना गरी कर्म सिद्धि पाउँदछन् जन ।
स्वकर्म गर्दा जसरी सिद्धि मिल्दछ त्यो सुन ।।

आफ्ना आफ्ना स्वभावजन्य गुणको अनुसार प्राप्त भएको कर्ममा सर्वदा रत रहने पुरूषले त्यसैबाट परम सिद्धि पाउँदछ, आफ्ना कर्ममा तत्पर रहनाले कसरी सिद्धि मिल्ने हो? त्यो कुरा सुन ।।

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ।।४६।।

यो [१]भूत-जात [२]जसबाट निस्क्यो, [३]विस्तार भो सब ।
[४]स्वकर्मले त्यै पूजेर सिद्धि पाउँछ [५]मानव ।।

सारा प्राणीको जसबाट प्रवृत्ति भएको छ, अर्थात् उत्पन्न भएको छन् , जसले सबै जगत् व्याप्त छ (ढाकिएको छ) त्यस (परमात्मा) लाई स्वधर्मानुसार प्राप्त भएका कर्महरूको द्वारा (खालि स्तोत्र र फूलहरूले मात्र होइन) पूजा गर्नाले मनुष्यलाई सिद्धि प्राप्त हुन्छ ।।

१.प्राणीहरूको समुदाय । २. जुन परमात्माबाट । ३. फैलाईयो ढाकियो । ४. आफ्नो जात अनुसारको कर्मले । ५. मानिस ।

दोषी भयेपनी स्वधर्म अत्याज्यछ-

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ।।४७।।

राम्रो [1]अरू धर्म भन्दा दोषी श्रेष्ठ छ आफनू ।
स्वजातको गरी कर्म पाप लाग्दैन बूझनू ।।

परधर्मको आचरण सजिलो होस् तापनि त्यो भन्दा आफ्नो धर्म अर्थात् चातुर्वर्ण्यविहित कर्म, विगुण अथवा दोषयुक्त भएमा पनि ज्यादा नै कल्याणकारी हुन्छ, स्वभावसिद्ध अर्थात् गुण स्वभावानुसार निर्माण गरिएको, चातुर्वर्ण्य व्यवस्थाद्वारा नियत भएको, आफ्नो कर्म गर्दा मनुष्यलाई केही पाप लाग्दैन ।।

सहजं कर्म कौन्तेय ! सदोषमपि न त्यजेत् ।।
सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ।।४८।।

न छोडोस् आफना कर्म पार्थ ! दोषी पनी कबै ।
छन् [2]दोष-व्याप्त [3]उद्योग [4]धूमले अग्नि झैं सबै ।।

हे कौन्तेय ! जो कर्म सहज छ अर्थात् जन्मदेखी नै गुण कर्म विभागानुसार नियत भएको छ, दोषयुक्त होस् तापनि त्यसलाई कहिल्यै छोड्नु हुँदैन, किनभने संपूर्ण आरंभ अर्थात् उद्योगधन्दाहरू केही न केही दोषले त्यसरी नै व्याप्त गरिएका छन् , जस्तै कि धूवाँले आगो धेरिएको हुन्छ ।।

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ।।४९।।

---

१. पराई को धर्म । २. दोषले ढाकिएका । ३. उद्यम-धन्दाहरु । ४. धुवाँले ।

जो [1]सर्वत्र [2]अनासक्त, जितचित्त, [3]निरीहछ ।
[4]नैष्कर्म्यसिद्धि त्यै [5]उच्चत्यागले गरि पाउँछ ।।

यस कारण जसले कहीं पनि आसक्ति नराखेर, मनलाई वशमा गरी निष्काम बुद्धिले चलन बर्तन गर्दछ त्यसले कर्मफलको संन्यासद्वारा ठूलो नैष्कर्म्यसिद्धि (मोक्ष) पाउँदछ ।।

सारा कर्म गरी सिद्धिहुने निरूपण -

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽप्नोति निबोध मे ।
समासेनैव कौन्तेय ! निष्ठा ज्ञानस्य या परा ।।५०।।

सिद्धिले जसरी [6]ब्रह्म प्राप्त गर्छ, मबाट त्यो ।
सुन संक्षेपले, उच्च [7]ज्ञान-निष्ठा कहिन्छ जो ।।

हे कौन्तेय ! यस प्रकार सिद्धि भएमा त्यस पुरूषलाई ज्ञानको परमनिष्ठारूप ब्रह्म जुन रीतले प्राप्त हुन्छ, त्यस्को म संक्षेपले वर्णन गर्दछु सुन ।।

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।।
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वरागद्वेषौ व्युदस्य च ।।५१।।

धैर्यले मन बाँधेर, शुद्ध बुद्धि सदा धरी ।
छोडी शब्दादिविषय, प्रेम द्वेष परै गरी ।।

शुद्ध बुद्धिले युक्त भई, धैर्यले आत्मसंयमन गरेर, इन्द्रिय (श्रोत्र आदि) का शब्द आदि विषयलाई छोडी, प्रेम र द्वेष (निन्दा हटाएर)

---

१. जेसुकैमा पनि । २. आसक्ति नराख्ने । ३. ईच्छाले रहित। ४. मुक्ति । ५. ईश्वरार्पणरूप कर्मत्यागले । ६. परमात्मा । ७. ज्ञानको स्थान ।

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ।।५२।।

एकान्तमा बसी, थोरै खाई, देह तथा मन ।
बोली [१]रूद्ध गरी, [२]ध्यान धरी, बैराग्य लीकन-

एकान्तस्थलमा रहने, परिमित आहार गर्ने, शरीर वचन र मनलाई वशमा राख्ने, सदा ध्यानयुक्त र विरक्त हुने - ।।

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ।।५३।।

काम, क्रोध, [३]अहन्तादि, बल, [४]दर्प, [५]परिग्रह ।
छोडी, शान्त हुने जो छ, हुन्छ त्यो ब्रह्ममा लय ।।

अनि अहंकार, बल, घमण्ड, काम क्रोध र परिग्रह अर्थात् स्त्री पुत्र गृह संपत्ति इत्यादि पाश (बन्धन) लाई छोडेर, शान्त र ममताले रहित हुन, पुरूष ब्रह्मभूत (ब्रह्मकै स्वरूप) हुनमा समर्थ हुन्छ ।।

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ।।५४।।

[६]ब्रह्मभूत, [७]विशुद्धात्मा शोक-चाह लिंदैन त्यो ।
सम भै सबमा, मेरो भक्ति पाउँछ [८]हद्दको ।।

ब्रह्मस्वरूप बनेपछि, प्रसन्न चित्त भएर, त्यो पुरूष न केही

---

१. रोकिएको । २. परमात्माको चिन्तन । ३. मेरो हो भन्ने भावना । ४. घमण्ड । ५. स्त्री-पुत्र-गृह संपति आदि । ६. ब्रह्मरूप भएको पुरुष । ७. शान्तचित्त भएको पुरुष। ८. परमसीमाको ।

चाहन्छ न त केहीको द्वेष गर्दछ र सब प्राणीमा समभाव राखेर, मेरो परम भक्ति प्राप्त गरी लिन्छ ।।

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्वतः ।।
ततो मां तत्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ।।५५।।

भक्तिले त्यो म जस्तो छू, यो सब जान्दछ ।
मलाई तत्वले जानी मैमा त्यो मिल्न आउँछ ।।

भक्तिले त्यसलाई मेरो तत्व हुन्छ, अनि म कस्तो हु? कुन हुँ? यस प्रकारको मेरो तात्विक ज्ञान भएमा त्यो पुरूष ममा नै प्रवेश गर्दछ ।।

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ।।५६।।

मेरो आश्रय[१] ली, पार्थ ! जति कर्म गरे पनि ।
मेरै [२]प्रसादले पुग्छ त्यो [३]परंपदमा मुनि ।।

अनि मेरो नै आश्रय गरेर, सब कर्म गरीरहेमा पनि, त्यसलाई मेरो अनुग्रहले शाश्वत (सनातन) र अव्यय (कहिल्यै ननासिने) स्थान प्राप्त हुन्छ ।।

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ।।५७।।

मनले कर्म ती सारा गरी मैमा [४]समर्पण ।
[५]बुद्धियोग लिई नित्य मैमा[६] मन्मय नै बन ।।

---

१. शरण । २. अनुग्रहले । ३. बैकुण्ठमा । ४. संन्यास । ५. साम्यबुद्धिरूप योग । ६. परमेश्वरमा ।

मैमा मनले सारा कर्म अर्पण गरेर, मत्परायण हुँदै, साम्यबुद्धि-योग-को आश्रय लिई, हर्दम चित्त राख्ने होऊ ।।

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।।
अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ।।५८।।

चित्त मैमा दिए [1]सारा दुःखको पार पाउला ।
यो अहंकारले पार्थ ! नसुने नष्ट होउला ।।

ममा चित्त राखेपछि, तिमी मेरो अनुग्रहले सारा संकटलाई अर्थात् कर्मका शुभाशुभ फलहरूलाई पार गरेर जानेछौ, परन्तु यदि अहंकारको वश भएर मेरो कुरा सुन्दैनौ भने अवश्यमेव नासिनेछौ ।।

अहंकारी न बन प्रकृति नै सब गर्छ -

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।।
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियाक्ष्यति ।।५९।।

व्यर्थै लिई अहंकार युद्धबाट हट्यौ भने ।
तिम्रो त्यो [2]हठ पुग्दैन, [3]स्वभावै छ लगाउने ।।

तिमी अहंकारले जो यो ठान्दै भन्दछौ कि 'म युद्ध गर्नेछैन' तिम्रो यो निश्चय व्यर्थ छ, किनभने प्रकृति अर्थात् स्वभावले तिमीबाट यो युद्ध गराइछोड्नेछ ।।

स्वभावजेन कौन्तेय ! निबद्धः स्वेन कर्मणा ।।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ।।६०।।

---

१. कर्मका शुभाशुभरूपी । २. जिद्दी । ३. प्रकृतिले नै ।

बेसरी [१]बद्ध छौ पार्थ ! आफना [२]सहज-कर्मले ।
लाचार उहि गर्नेछौ, जो छोड्छौ व्यर्थ मोहले ।।

हे कौन्तेय! आफ्नो स्वभावजन्य कर्मले बाँधिएका हुनाले मोहको वश भएर तिमि जेलाई नगर्नाको इच्छा गर्दछौ, तापनि पराधीन अर्थात् प्रकृतिको अधीनमा परेर तिमीले त्यही (काम) नगरी सुखै पाउँनछैनौ ।।

ईश्वरकै शरण पर शान्तिमिल्छ-

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति ।।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ।।६१।।

पार्थ! ईश्वर साराको स्वयं हृदय-भित्र छ !
[३]यन्त्रारूढ सबैलाई [४]मायाले त्यो घुमाउँछ ।।

हे अर्जुन! ईश्वरले प्राणीका हृदयमा रहेर आफ्नो मायाले प्राणी यावत्लाई यसरी घुमाइरहेको छ कि सब कुनै यन्त्रमथि चढाएर राखिएका झैं भएर घुमिरहेछन् ।।

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ! ।।
तत्प्रसादात्परं शान्ति स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ।।६२।।

सबै तरहले जाउ उस्कै शरण भारत ! ।
उस्कै [५]प्रसादले मिल्ला शान्ति र स्थान [६]शाश्वत ।।

यसनिमित्त हे भारत ? तिमि सर्व-भावले (हर तरहले) उही

---

१. बाँधिएका । २. सँगै जन्मेका । ३. पीङ इन्जिन इत्यादिमा चढेका । ४. ईश्वरीय योगमायाले । ५. अनुग्रहले ।६. कहिल्यै ननासिने ।

(परमात्माका) शरणामा जाऊ (पर) उसैका अनुग्रहले तिमिलाई परम शान्ति र नित्य स्थान (परमपद) प्राप्त हुनेछ ।।

यो रहस्य कुरासंझी जे गर्छौ गर

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्यात् गुह्यतरं मया ।।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ।।६३।।

अत्यन्त गुप्त यो ज्ञान भनें मैले भएभर ।
यो संपूर्ण विचारेर जो चाहन्छौ उही गर ।।

यस प्रकारले यो गुह्य भन्दा पनि अति गुह्य ज्ञान मैले तिमिलाई बताएको छु, यसको पूर्ण विचार गरेर जस्तो तिम्रो इच्छा हुन्छ उस्तै गर अर्थात् जे मन लाग्छ उही गर ।।

ईश्वरकै शरणले पाप बाट छुट्कारा-

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ।।६४।।

फेरि [1]रहस्य सबको मुख्य बात सुनाउँछु ।
मेरो ज्यादै पियारा छौ, यसैले हित भन्दछू ।।

अब, आखिरीको एक कुरा जो कि सबभन्दा गुह्य (रहस्यपूर्ण) छ, तिमि मलाई ज्यादै प्यारो लाग्दछौ, त्यसै उसले म तिमिलाई हित गर्ने कुरा बताउँछु ।

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिज्ञाने प्रियोऽसि मे ।।६५।।

---

१. बहुतै गुप्त ।

[1]मना मन ममा भक्ति, मेरै [2]अर्चन-वन्धन ।
गर, मिल्छौ ममा, प्यारा छौ, साँचै भन्छु अर्जुन ! ।।

ममा आफ्नो मन राख अर्थात् सधैं मलाई नै संझ मेरो भक्त होउ, मेरो यजन (पूजन) गर, मलाई नै नमस्कार गर, म तिमिसंग सत्य प्रतिज्ञा गरेर भन्दछु कि यसो गर्नाले तिमि म (परमेश्वर) मा नै मिल्न आउनेछौ, किनभने तिमि मेरा प्यारा भक्त छौ ।।

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।।
अहंत्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ।।६६।।

सारा धर्महरू छोडी, मेरै शरणमा पर ।
छुटाउँला सबै पाप, शोक छोड[3], [4]धनुर्धर ।।

सब धर्मलाई छोडेर तिमि केवल मेरै शरणमा आऊ (पर) म तिमि लाई सारा पापबाट छुटाउनेछु, नडराऊ, शोक नगर ।।

कर्मयोगको परंपरा चलाउनाले श्रेयछ-

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ।।६७।।

जो भक्ति, तप गर्दैन सुन्नामा दिन्न जो [5]मति ।
मेरो निन्दा पनी गर्छ, उस्मा यो नभने रती ।।

जो तप गर्दैन, भुक्ति गर्दैन, औ सुन्नाको इच्छा पनि राख्दैन, अनि जो मेरो निन्दा पनि गर्दछ, त्यस मानिसलाई यो रहस्य कहिल्यै नवताउनू ।।

---

१. परमेश्वर । २. पूजा र नमस्कार । ३. नगर । ३. हे धनुर्धारी अर्जुन । ५. बुद्धि ।

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ।।६८।।

जसले यो ज्ञानको तत्व भक्तमा नै बताउला ।
त्यसको ममा भक्ति बढ्ला, मैमा [1]निश्चय आउला ।।

जुन पुरुषले यो परम रहस्य मेरा भक्तहरूलाई बताउला, त्यसको म उपर उत्तम भक्ति बढ्नेछ र त्यो निस्सन्देह ममा नै आएर मिल्नेछ, अर्थात् मेरै स्वरूप हुनेछ ।।

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ।।६९।।

त्योभन्दा हुन्न लौ [2]अर्को मेरो प्रिय गरीलिने ।
हुनेछैन कुनै मैले त्योभन्दा [3]प्रिय संझिने ।।

त्यो पुरुषभन्दा मलाई प्यारो गर्ने, सब मनुष्यमा दोस्रो औ कुनै हुनेछैन, पाइन्दैछैन ।।

गीतापाठको फल र महात्म्य-

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ।।७०।।

[4]जो [5]हाम्रो धर्म-संवाद-पाठमा मन लाउला ।
[6]ज्ञानयज्ञ गरी त्यसले[7]पुजिए भनि ठानुँला ।।

---

१. अवश्यमेव । २. अरू कुनै मानिस । ३. प्यारो । ४. जुन पुरुष। ५. धर्मयुक्त संवाद (गीता) पाठ गर्नामा । ६. निष्कामकर्मयोगरूप ज्ञानयज्ञले । ७. पूजा गरिएँ ।

जो हामी दुइ जनाको यो धर्म-संवाद (गीता) पाठ गर्ला, त्यस पुरुषले ज्ञानयज्ञकै द्वारा मेरो पूजा गर्‍यो भनी म संझनेछु ।

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।।
सोऽपि मुक्तः शुभांल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ।।७१।।

[1]दोष छोडी लिई श्रद्धा, जस्ले यो सब सुन्दछ ।
[2]पुण्यवान्का [3]लोकमा त्यो [4]मुक्त भै पुग्न पाउँछ ।।

यसनिमित्त, दोष नखोजेर, श्रद्धासाथ जो कोही यसलाई सुन्ला त्यो मनुष्य पनि पापहरूबाट मुक्त भएर, तिनै शुभलोकमा पुग्न जानेछ, जो कि पुण्यकर्म गर्नेहरूलाई मात्र प्राप्त हुन्छन् ।।

अर्जुनलाई कर्तव्यगर्नमा चेतावनी-

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ ! त्वयैकाग्रेण चेतसा ।।
कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रणष्टस्ते धनञ्जय ।।७२।।

सुन्यौ कि तिमिले सारा भई एकाग्र पाण्डव ! ।
अज्ञानरूपी त्यो [5]मोह[6]नासियो कि सबै अब? ।।

हे पार्थ ! तिमिले यो सब कुरा एकाग्र मन गरेर सुन्यौ कि सुनैनौ? अनि हे धनञ्जय तिम्रो अज्ञानरूपी मोह, अब सब तरहबाट नाश भयो वा भएन ? ।।

कर्तव्यसंझेर अर्जुनको तैयारी-

अर्जुन उवाच-

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।।
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ।।७३।।

---

१. कुबुद्धे । २. धर्मात्माहरूका । ३. स्वर्गादि लोकमा । ४. कर्म बन्धनबाट छुटकारा पाई । ५. मनको धमिलोपन । ६. छुट्यो ।

करुणाले छुट्यो मोह, [1]संझना भो, जनार्दन! ।
निसन्देह भएँ, गर्छु प्रभुको [2]वाक्य-पालन ।।

अर्जुनले बिन्ती गरे- हे अच्युत ! हजूरका अनुग्रहले मेरो मोह नष्ट भयो, मलाई कर्तव्यधर्मको संझना भएको छ, म अब निस्सन्देह बनेको छु, हजूरको उपदेशानुसार युद्ध गर्नेछु ।

गीता को संजयकृत उपसंहार-

सञ्जय उवाच

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।।
संवादमिमश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ।।७४।।

मैले श्रीकृष्णको त्यस्तै महात्मा पार्थको पनि ।
[3]रोमाञ्चकारी संवाद [4]अद्भुतै यो लिएँ सुनी ।।

सञ्जयले बिन्ती चढाए- महाराज ! यस प्रकारशरीरलाई रोमाञ्चित गर्ने भएको, वासुदेव र महात्मा अर्जुनको यो अद्भुत संवाद (बातचीत रुप का गीता) मैले सुनें ।

व्यासप्रदाच्छुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ।।
योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ।।७५।।

[5]व्यासानुग्रहले मैले [6]गुह्य यो [7]योग उत्तम ।
[8]प्रत्यक्षवक्ता, [9]योगेश, कृष्णबाट सुनें स्वज ।।

व्यासजी को अनुग्रह हुँन्दा, मैले यो परमगुह्य योग अर्थात् कर्मयोग साक्षात् योगेश्वर कृष्णजीके सुनेको हूँ ।

---

१. स्वकर्तव्य-स्मरण । २. आज्ञापालन (युक्त) । ३. शरीरमा काँढा उमार्ने । ४. परस्परको बातचीत । ५. व्यासको कृपाले । ६. रहस्य। ७. कर्मयोग मार्ग । ८. साक्षात् कहने । ९. योगेश्वर ।

राजन् ! संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ।।७६।।

कृष्ण-अर्जुनको राजन् ! धर्म-संवाद अद्भुत ।
यो संझदा खुशी हुन्छु बारंबार म [१]सर्वतः ।।

हे राजन्, धृतराष्ट्र ! केशव र अर्जुनको यो अद्भुत र पुण्यकारक संवादको संझना भएर, मलाई बारंबार (हर बखत) हर्ष भई रहेको छ ।

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
विस्मयो मे महान्राजन् ! हृष्यामि च पुनः पुनः ।।७७।।

राजन् ! त्यै हरिको [२]रूप संझीसंझी महाद्भुत ।
छक्क पर्छू खुशी हुन्छू बारंबार यहाँ म त ।।

अनि हे महाराज ! श्रीहरिको त्यो अत्यन्त अद्भुत (कहिल्यै न देखिएको गजब) विश्वरूप को पनि बराबर संझना भएर मलाई बडो आश्चर्य र हरबखत हर्ष पनि हुन्छ ।

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।।
तत्र श्रीविजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ।।७८।।

योगेश्वर[३] जहाँ कृष्ण [४]धनुष्मान् [५]पार्थ छन् जहाँ ।
म ठान्छु विजय[६] [७]श्रीर [८]भूति [९]सन्नीति छन् तहाँ ।।

म ठान्छु कि योगेश्वर श्रीकृष्ण जहाँ छन्, जहाँ धनुर्धारी अर्जुन छन् त्यहीं श्री विजय, शाश्वत ऐश्वर्य र सच्चानीति पनि रहन्छन् ।(७००)

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णअर्जुनसंवादे मोक्ष संन्यासयोगो नाम अष्टदशोऽध्यायः ।।१८।।

---

१. सबै तरहबाट । २. विश्वरूप । ३. योग वा युक्तिका स्वामी । ४. गाण्डीवधनु लिने । ५. अर्जुन । ६. जितबाजी । ७. जयलक्ष्मी या शोभा । ८. नित्य ऐश्वर्य । ९. सच्चा न्याय ।

ॐश्रीपरमात्मने नमः

अथ श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्

यस्य स्मरणमात्रेण जन्मसंसारबन्धनात् । विमुच्यते नमस्तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे ।। नमः समस्तभूतानामादि भूताय भूभृते । अनेकरूपरूपाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।। वैशम्पायन उवाच-श्रुत्वा धर्मानशेषेण पावनानि च सर्वशः। युधिष्ठिरः शान्त नवं पुनरेयाभ्यभाषत ।। युधिष्ठिर उवाच-किमेकं दैवतं लोके किं वाप्येकं परायणम् । स्तुवन्तः कं कमर्चन्तः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभम ।। को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः। किं जपन्मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनात ।।३।।भीष्म उवाच-जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरूषोत्तमम् । स्तुवन्नामसहस्रेण पुरूषः सततोत्थितः ।।४।। तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरूषमव्ययम् । ध्यायन्स्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ।।५।। अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोक महेश्वरम् । लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ।। ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनम् । लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवम् ।।७।। एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिक तमो मतः । यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरः सदा ।।८।। परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः । परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणम् ।।९।। पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम् । दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ।।१०।। यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे । यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ।।११।। तस्य लोक प्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते । विष्णोर्नामसहस्रं मे शृणु पापभयापहम् ।।१२।।यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः ।

ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये ।।१३।। ॐ विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः । भूतकृद्भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः ।।१४।। पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः । अव्ययः पुरूषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ।।१५।। योगो योगविदां नेता प्रधान पुरूषेश्वरः । नारसिंहवपुः श्रीमान्केशवः पुरूषोत्तमः ।।१६।। सर्वः शर्वः शिव स्थाणुर्भूतादिनिधिरव्ययः । सम्भवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः।।१७।स्वयम्भूः शम्भुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्वनः । अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरूत्तमः।।१८।।अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मना भोऽमरप्रभुः । विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः ।।१९।। अग्राह्य शाश्वतः कृष्णो लोहिताक्षः प्रतर्दनः । प्रभूतस्त्रिककुब्धाम पवित्रं मङ्गलं परम् ।।२०।। ईशानः प्राणदः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः । हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः ।।२१।। ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः । अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान् ।।२२।। सुरेशः शरणं शर्म विश्वरेताः प्रजाभवः । अहः संवत्सरो व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः ।।२३।।अजः सर्वेश्वरः सिद्धः सिद्धिः सर्वादिरच्युतः । वृषाकपिरमेयात्मा सर्वयोगविनिःसृतः ।।२४।। वसुर्वसुमनाः सत्यः समात्मा सम्मितः समः । अमोघः पुण्डरीकाक्षो वृषकर्मा वृषाकृतिः ।।२५।। रूद्रो बहुशिरा बभ्रुर्विश्वयोनिः शुचिश्रवाः । अमृतः शाश्वतः स्थाणुर्वरारोहो महातपाः ।।२६।। सर्वगः सर्वविद्भानुर्विष्वक्सेनो जनार्दनः। वेदो वेदविदव्यङ्गो वेदाङ्गो वेद वित्कविः ।।२७।। लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः

कृताकृत: ।चतुरात्मा चतुर्व्युहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुज: ।।२८।। भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिज: । अनघो विजयो जेता विश्वयोनि: पुनर्वसु: ।।२९।। उपेन्द्रो वामन: प्रांशुरमोघ: शुचिरूर्जित:। अतीन्द्र: संग्रह: सर्गो धृतात्मा नियमो यम: ।।३०।। वेद्यो वैद्य: सदायोगी विरहा माधवो मधु: । अतीन्द्रियो महामायो महोत्साहो महाबल: ।।३१।। महाबुर्द्धिमहावीर्यो महाशक्तिर्महाद्युति: । अनिर्देश्यवपु: श्रीमानमेयात्मा महाद्रिधृक ।।३२।। महेष्वासो महीभर्ता श्रीनिवास सतां गति: ! अनिरुद्ध: सुरानन्दो गोविन्दो गोविदां पति: ।।३३।। मरीचिर्दमनो हंस: सुपर्णो भुज गोत्तम: । हिरण्यनाभ: सुतपा: पद्मनाभ: प्रजापति: ।।३४।। अमृत्यु सर्वदृक सिंह: सन्धाता सन्धिमान्स्थिर: । अजो दुर्मषण: शास्ता: विश्रुतात्मा सुरारिहा ।।३५।। गुरुर्गुरुतमो धाम सत्य: सत्यपराक्रम:। निमिषोऽनिमिष: स्त्रग्वी वाचस्पतिरुदारधी:।।३६।। अग्रणीर्ग्रामणी: श्रीमान्न्यायो नेता समीरण:। सहस्त्रमूर्धा विश्वात्मा सहस्त्राक्ष: सहस्त्रपात् ।।३७।। आवर्तनो निवृत्तात्मा संवृत: सम्प्रमर्दन:। अहवर्तको वह्निरनिलो धरणीधर: ।।३८।। सुप्रसाद: प्रसन्नात्मा विश्वधृग्विश्वभुगविभु:। सत्कर्ता सत्कृत: साधुर्जह्नुर्नारायणो नर: ।।३९।। असंख्येयोऽप्रमेयात्मा विशिष्ट: शिष्ट: कृच्छुचि:। सिद्धार्थ: सिद्धसंकल्प: सिद्धिद: सिद्धिसाधन: ।।४०।। वृषाही वृषभो विष्णुर्वृषपर्वा वृषोदर: । वर्धनो वर्धमानश्च विविक्त: श्रुतिसागर: ।।४१।। सुभुजो दुर्धरो वाग्मी महेन्द्रो वसुदो वसु:। नैकरूपो बृहद्रूप: शिपिविष्ट: प्रकाशन: ।।४२।। ओजस्तेजोद्युतिधर: प्रकाशात्मा प्रतापन:

। ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मन्त्रश्चन्द्रांशुर्भास्करद्युतिः ।।४३।। अमृतांशूद्भवो भानुः शशबिन्दुः सुरेश्वरः । औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्म पराक्रमः।।४४।। भूतभव्यभवन्नाथः पवनः पावनोऽनलः। कामहा कामकृत्कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः ।।४५।। युगादिकृद्युगावर्तो नैकमायो महाशनः । अदृश्योऽव्यक्तरूपश्च सहस्रजिदनन्तजित् ।।४६।। इष्टो विशिष्ठः शिष्टेष्टः शिखण्डी नहुषो वृषः । क्रोधहा क्रोधकृत्कर्ता विश्वबाहुर्महीधरः ।।४७।। अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो वासवानुजः । अपां निधिरष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ।।४८।। स्कन्दः स्कन्दधरो धुर्यो वरदो वायुवाहनः । वासुदेवो बृहद्भानुरादिदेवः पुरन्दरः ।।४९।। अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः अनुकूलः शतावर्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः ।।५०।। पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् । महर्द्धिर्ऋद्धो वृद्धात्मा महाक्षो गरूणध्वजः ।।५१।। अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः। सर्वलक्षणलक्षण्यो लक्ष्मीवान्समितिञ्जयः ।।५२।। विक्षरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः । महीधरो महाभागो वेगवानमिताशनः ।।५३।। उद्भवः क्षमणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः। करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गुहः ।।५४।। व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः। परर्द्धिः परमः स्पष्टस्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः ।।५५।। रामो विरामो विरजो मार्गो नेयोनयोऽनयः । वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठोधर्मो धर्मविदुत्तमः ।।५६।। वैकुण्ठः पुरुषः प्राणः प्राणदः प्रणवः पृथुः । हिरण्यगर्भःशत्रुघ्नो व्याप्तो वायुरधोक्षजः ।।५७।। ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः । उग्रः संवत्सरो दक्षो

विश्रामो विश्वदक्षिणः ।।५८।। विस्तारः स्थावरः स्थाणुः प्रमाणं बीजमव्ययम् । अर्थोऽनर्थो महाकोशो महाभोगो महाधनः ।।५९।। अनिर्विण्णः स्थविष्ठोऽभुर्धर्मयुपो महामखः। नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः ।।६०।। यज्ञ इज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः । सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ।।६१।। सुव्रत सुमुखः सूक्ष्म सुघोषः सुखदः सुहृत। मनोहरो जिमक्रोधो वीरबाहुर्विदारणः ।।६२।। स्वापनः स्ववशो व्यापी नैकात्मा नैककर्मकृत् । वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वरः ।।६३।। धर्मगुब्धर्मकृद्धर्मी सदसत्क्षरमक्षरम्। अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः ।।६४।। गभस्तिनेमिः सत्वस्थः सिंहो भूतमहेश्वरः। आदिदेवो महादेवो देवेशो देधभृद्गुरुः ।।६५।। उतरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः । शरीरभुतभृद्भोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः ।।६६।। सोमपोऽमृतपः सोमः पुरुजित्पुरुसत्तमः। विनयो जयः सत्य सन्धो दाशार्हः सात्वतां पतिः ।।६७।। जीवो विनयितसाक्षी मुकुन्दोऽमितिविक्रमः। अम्भोनिधिरनन्तात्मा महोदधिशयोऽन्तकः।।६८।। अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः। आनन्दो नन्दनोनन्दः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः ।।६९।। महर्षिःकपिलाचार्यः कृतज्ञोमेदिनीतिः। त्रिपदस्त्रि दशाध्यक्षो महाशृंगःकृतान्तकृत् ।।७०।। महावराहो गोविन्दः सुषेणः कनकाङ्गदी। गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ।।७१।। वेधाःस्वाङ्गोऽजितः कृष्णो दृढ संकर्षणोऽच्युतः । वरूणो वारुणो वृक्षः पुष्कराक्षो

महामना: ।।७२।। भगवान्भगहानन्दीवनमालाहलायुध:। आदित्योज्योतिरा दित्या: सहिष्णुर्गतिसत्तम:।।७३।सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो द्रविणप्रद: । दिविस्पृक्सर्वदृग्व्यासो वाचस्पतिरयोनिज: ।।७४।। त्रिसाम सामग: साम निर्वाणं भेषजं भिषक । सन्न्यासकृच्छम: शान्तो निष्ठा शान्ति: परायणम्।।७५।। शुभाङ्ग: शांतिद: स्रष्टा कुमुद: कुबलेशय:। गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रिय: ।।७६।। अनिवर्ती निवृत्तात्मा संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिव:। श्रीवत्सवक्षा: श्रीवास: श्रीपति: श्रीमतां वर: ।।७७।। श्रीद: श्रीश: श्रीनिवास: श्रीनिधि: श्रीविभावन:। श्रीधर: श्रीकर: श्रेय श्रीमाँल्लोक त्रयाश्रय: ।।७८।। स्वक्ष: स्वङ्ग: शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वर: । विजितात्माविधेयात्मा सत्कीर्तिश्छिन्नसंशय: ।।७९।। उदीर्ण: सर्वतश्चक्षुरनीश: शाश्वतस्थिर: । भूशयो भूषणो भूतिर्विशोक: शोकनाशन: ।।८०।। अर्चिश्मा नर्चित: कुम्भो विशुद्धात्मा विशोधन: । अनिरुद्धोऽप्रतिरथ: प्रद्युम्नोऽमितविक्रम: ।।८१।। कालनेमिनिहा वीर: शौरि: शूरजनेश्वर: । त्रिलोकात्मा त्रिलोकेश: केशव: केशिहा हरि:।।८२।। कामदेव: कामपाल: कामी कान्त: कृतागम:। अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनन्तो धनञ्जय: ।।८३।। ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्म: ब्रह्मविवर्धन । ब्रह्मविदब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रिय: ।।८४।। महाक्रमो महाकर्मा महातेजा महोरग: । महाक्रतुर्महायज्वा महायज्ञो महाकवि: ।।८५।। स्तव्य: स्तवप्रिय: स्तोतं स्तुति: स्तोता रणप्रिय:। पूर्ण: पूरयिता पुण्य:

पुण्यकीर्तिरनामयः ।।८६।। मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः। वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हविः।।८७।। सद्गतिः सत्कृतिः सत्ता सद्भूतिः सत्परायणः। शूरसेनो यदुश्रेष्ठः सन्निवासः सुयामुनः।।८८।। भूतावासो वासुदेवः सर्वासुनीलयोनलः। दर्पहा दर्पदो दृप्तो दुर्धरोऽथापराजितः।।८९।। विश्वमूर्तिमहामूर्तिदीप्तमूर्ति रमूर्तिमान्। अनेकमूर्तिव्यक्तः शतमूर्तिः शताननः।।९०।। एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम् । लोकबन्धुलोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ।।९१।। सुवर्णवर्गो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी । वीरहा विषमः शून्यो धृताशीरचलश्चलः ।।९२।। अमानी मानदो मान्यो लोकस्वामी त्रिलोकधृक ।शुमेधा मेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ।।९३।। तेजोवृषो द्युतिधरः सर्वशस्त्रभृतां वरः। प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो नैकशृंगो गदाग्रजः।।९४।। चतुर्मूर्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतु गतिः। चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेद विदेकपात्।।९५।। समाव र्तोऽनिवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः । दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ।।९६।। शुभाङ्गो लोकसारंगः सुतन्तुस्तन्तुवर्धनः । इन्द्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृ..गमः ।।९७।। उद्भवः सुन्दरः सुन्दो रत्ननाभः सुलोचनः। अर्को वाजसनः शृंङ्गी जयन्तः सर्वविज्जयी।।९८।। सुवर्णबिन्दु रक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः! महाह्रदो महागर्तो महाभूतो महानिधिः ।।९९।। कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पावनोऽनिलः। अमृतांशोऽमृतवपुः सर्वः सर्वतोमुखः ।।१००।। सुलभः सुव्रतः सिद्धः शत्रुजिच्छत्रुतापनः।

न्यग्रोधोदुम्बरोऽश्वत्थश्चाणूरान्ध्रनिषूदनः।।१०१।। सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः सप्तैधाः सप्तवाहनः। अमूर्तिरनघोचिन्तयो भयकृद्भयनाशनः।।१०२।। अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान् । अधृतः स्वधृतः स्वास्यः प्राग्वंशो वंशवर्द्धनः ।।१०३।। भारभृत्कथितो योगी योगीशः सर्वकामदः। आश्रम श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः ।।१०४।। धनुर्धरो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता दमः। अपराजितः सर्वसहो नियन्ता नियमो यमः।।१०५।। सत्त्ववान्सात्त्विकः सत्यः सत्यधर्मपरायणः। अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः प्रियकृत्प्रीतिवर्धनः ।।१०६।। विहायसगति ज्योतिः सुरुचिर्हुतभुग्विभुः। रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ।।१०७।। अनन्तो हुतभुग्भोक्ता सुखदो नैकजोऽग्रजः। अनिर्विण्णः सदामर्षी लोकाधिष्ठानमद्भुतः ।।१०८।। सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरप्ययः। स्वस्तिदःस्वस्तिकृत्स्वस्ति स्वस्तिभुक्स्वस्तिदक्षिणः ।।१०९।। अरौद्रः कुण्डलीचक्री तिक्रम्यूर्जितुशासनः। शब्दालिगः शब्दसह शिशिरः शर्वरीकरः।।११०।। अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः। विद्वत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्तनः।।१११।। उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःस्वप्ननाशनः । विरहा रक्षणः सन्तो जीवनः पर्यवस्थितः ।।११२।। अनन्तरूपोऽनन्तश्रीर्जितमन्युर्भयापहः। चतुरस्त्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः ।।११३।। अनादिर्भूर्भुवो लक्ष्मीः सुवीरो रुचिराङ्गदः। जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः ।।११४।। आधार

निलयो धाता पुष्पहासः प्रजागरः।ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवःपणः ।।११५।। प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणभृत्प्राणजीवनः। तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः।।११६।। भूर्भवः स्वस्तरुस्तारः सविता प्रपितामहः। यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः।।११७।। यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभुग्यज्ञसाधनः। यज्ञान्तकृद्यज्ञगुह्यमन्नमन्नाद एव च ।।११८।। आत्मयोनिः स्वयंजातो वैखानः सामगायनः। देवकीनन्दनः स्रष्टा क्षितीशः पापनाशनः ।।११९।। शङ्खभृन्नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः। रथाङ्गपाणिरक्षोभ्यः सर्वप्रहरणायुधः।।१२०।। इतीदं कीर्तनीयस्य केशवस्य महात्मनः। नाम्नां सहस्रं दिब्यानामशेषेण प्रकीर्तितम्।।१२१।। य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत् । नाशुभं प्राप्नुयात्किञ्चित्सोऽमुत्रेह च मानवः।।१२२।। वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत् । वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् ।।१२३।। धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्ममर्थार्थी चार्थमाप्नुयात् । कामानवाप्नुयात्कामी प्रजार्थी प्राप्नुयात्प्रजाम् १२४।। भक्तिमान्यः सदोत्थाय शुचिस्तद्गतमानसः। सहस्रं वासुदेवस्य नाम्नामेतत्प्रकीर्तयेत् ।।१२५।।यशः प्राप्नोति विपुलं ज्ञातिप्राधान्यमेव च । अचलां श्रियमाप्नोति श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।।१२६।।न भयं क्वचिदाप्नोति वीर्यं तेजश्च विन्दति। भवत्यरोगो द्युतिमान्बलरूपगुणान्वितः ।।१२७।। रोगार्तो मुच्यते रोगाद् बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।

भयान्मुच्येत भीतस्तु मुच्येतापन्न आपदः ।।१२८।। दुर्गाण्यतितरत्याशु पुरुषः पुरुषोत्तमम् । स्तुवन्नामसहस्त्रेण नित्यं भक्तिसमन्वितः।।१२९।। वासुदेवाश्रयो मर्त्यो वासुदेवपरायणः। सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्म सनातनम् ।।१३०।।न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् । जन्ममृत्युजराव्याधिभयं नैवोपजायते ।।१३१।। इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः। युज्येतात्मसुखक्षान्ति श्रीधृतिस्मृतिकीर्तिभिः।।१३२।। न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः। भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोततमे।।१३३।। द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधिः। वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ।।१३४।।ससुरासुरगन्धर्वम् सयक्षोरगराक्षसम् । जगद्वशे वर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम् ।।१३५।। इन्द्रियाणि मनो बुद्धिःसत्त्वं तेजो बलं धृतिः। वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एवच।।१३६।। सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्पते।आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ।।१३७।।ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः। जङ्गमाजङ्गमं चेदं जगन्नारायणोद्भवम्।।१३८।।योगो ज्ञानं तथा सांख्यविद्याः शिल्पादि कर्म च । वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनार्दनात् ।।१३९।। एको विष्णुर्महद् भूतंपृथग्भूतान्यनेकशः।त्रींल्लोकान्व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः ।।१४०।। इमं स्तवं भगवतो विष्णोर्व्यासेन कीर्तितम् ।पठेद्य इच्छेत्पुरुषः श्रेयः प्राप्तुं

सुखानि च ।।१४१।। विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभवाप्ययम् । भजन्ति ये पुष्कराक्षं न ते यान्ति पराभवम् ।।१४२।।

ॐ तत्सदिति श्रीमहाभारते शतसाहस्त्रयां संहितायां वैयासिक्यामानुशासनिके पर्वणि भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे श्रीविष्णोर्दिव्यसहस्त्रनामस्तोत्रम ।।

हरिः ॐ तत्सत् हरिः ॐ तत्सत्हरिः ॐ तत्सत्

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

भीष्मस्तवराजः

जनमेजय उवाच

शरतल्पे शयनास्तुभरतानां पितामहः। कथमुत्सृष्टवान् देहं कं च योगमधारयत् ।।१।। वैशाम्पायन उवाच- शृणुष्वावहितो राजञ्शुचिर्भूत्वा समाहितः। भीष्मस्य कुरुशर्दूल देहोत्सर्गं महात्मनः।।२।। निवृत्तमात्रे त्वयन उत्तरे वै दिवाकरे। समावेशयदात्मान मात्मन्येव समाहितः ।।३।। विकीर्णांशुरि वादित्यो भीष्मः शरशतैश्चितः। शुशुभे परया लक्ष्म्या वृतो ब्राह्मणसत्तमैः ।।४।। व्यासेन वेदविदुषा नारदेन सुरर्षिणा। देवस्थानेन वात्स्येन तथाश्मकसुमन्तुना ।।५।।तथा जैमिनिना चैव पैलेन च महात्मना। शाण्डिल्य देवलाभ्यां च मैत्रेयेण च धीमता।।६।। असितेन वसिष्ठेन कौशिकेन महात्मना। हारीतलोमशाभ्यां च तथाऽऽत्रेयेण धीमता ।।७।। वृहस्पतिश्च शुक्रश्च च्यवनश्च महामुनिः।सनत्कुमारः कपिलो वाल्मीकिस्तुम्बुरुः कुरु ।।८।। मौद्गल्यो भार्गवो

रामस्तृणाबिन्दुर्महामुनिः। पिप्पलादोऽथ वायुश्च सर्वतः पुलहः कचः।।९।। काश्यपश्च पुलस्त्यश्च क्रतुर्दक्षः पराशरः।मरीचिरङ्गिराः काश्यो गौतमो गालवो मुनिः।।१०।। धौम्यो विभाण्डो माण्डव्यो धौम्रः कृशणानुभौतिकः। उलूकः परमो विप्रो मार्कण्डेया महामुनिः।।११।। भास्करिः पूरण कृष्णः सूतः परमधार्मिकः। एतैश्चान्यैर्मुनिगणैर्महाभागैर्महात्मभिः ।।१२।। श्रद्धादमशमा पेतैर्वृतश्चन्द्र इव ग्रहैः। भीष्मस्तु पुरुषव्याघ्रः कर्मणा मनसा गिरा।।१३।। शरतल्पगतः कृष्णं प्रदध्यौ प्राञ्जलिःशुचिः।स्वरेण हृष्टपुष्टेन तुष्टाव मधुसूदनम् ।।१४।। योगेश्वरं पद्मनाभं विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् । कृताञ्जलिपुटो भूत्वा वाग्विदां प्रवरः प्रभुः। भीष्मः परमधर्मात्मा वासुदेवमथास्तुवत् ।।१५।। भीष्म उवाच, आरिराधयिषुः कृष्णं वाचं जिगदिषामि याम् । तया व्याससमासिन्या प्रीयतां पुरुषोत्तमः।।१६।। शुचिं शुचिपदं हंसं तत्पदं परमेष्ठिनम् । युक्त्वा सर्वात्मनाऽऽत्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिम् ।।१७।। अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः। एको यं वेद भवान्धाता नारायणो हरिः।।१८।। नारायणादृषिगणास्तथा सिद्धमहोरगाः। देवा देवर्षयश्चैव यं विदुः परमव्ययम् ।।१९।। देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षस पन्नगाः।यं न जानन्ति को ह्येष कुतो वा भगवानिति ।।२०।। यस्मिन् विश्वानि भूतानि तिष्ठति च विशन्ति च। गुणभूतानि भूतेशे सूत्रे मणिगणा इव ।।२१।।यस्मिन्नित्ये तते तन्तौ दृढे स्रगिव तिष्ठति।सदसद्ग्रथितं विश्वं विश्वाङ्गे विश्वकर्मणि।।२२।। हरिं सहस्रशिरसं सहस्रचरणेक्षणम्

। सहस्रबाहुमुकुटं सहस्रवदनोज्ज्वलम् ।।२३।।प्राहुर्नारायणं देवं यं विश्वस्य परायणम् । अणीयसामणीयांस स्थविष्ठं च स्थवीयसाम् ।।२४।। गरीयसां गरिष्ठं च श्रेष्ठं च श्रेयसामपि। यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च ।।२५।।गृणन्ति सत्यकर्माणं सत्यं सत्येषु सामसु। चतुर्भिश्चतुरात्मानं सत्त्वस्थं सात्वतां पतिम् ।।२६।। यं दिव्यैर्देवमर्चन्ति गुह्यैः परमनामभिः। यस्मिन्नित्यं तपस्तप्तं यदङ्गेष्वनुतिष्ठति ।।२७।। सर्वात्मा सर्ववित् सर्वः सर्वज्ञः सर्वभावनः।यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ।।२८।। भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै दीप्तमग्निमिवारणिः। यमनन्यो व्यपेताशीरात्मानं वीतकल्मषम् ।।२९।।दृष्ट्वानन्त्याय गोविन्दं पश्यत्यात्मानमात्मनि । अतिवाय्विन्द्रकर्माणमति सूर्यातितेजसम् ।।३०।। अतिबुद्धीन्द्रियात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिम् ।पुराणे पुरुषं प्रोक्तं ब्रह्म प्रोक्तं युगादिषु।।३१।। क्षये संकर्षणं प्रोक्तं तमुपास्यमुपास्महे । यमेकं बहुधाऽऽत्मानं प्रादुर्भूतमधोक्षजम् ।।३२।।नान्यभक्ताः क्रियावन्तो यजन्ते सर्वकामदम् । यमाहुर्जगतः कोशं यस्मिन् संनिहिताः प्रजाः।।३३।। यस्मिँल्लोकाः स्फुरन्तीमे जले शकुनयो यथा ।ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म यत्तत्सदसतोः परम् ।।३४।। अनादिमध्यपर्यन्तं न देवा नर्षयो विदुः।यं सुरासुरगन्धर्वाः सिद्धा ऋषिमहोरगाः।।३५।। प्रयता नित्यमर्चन्ति परमं दुःखभेषजम् ।अनादिनिधनं देवमात्मयोनिं सनातनम्।।३६।। अप्रेक्ष्यमनभिज्ञेयं हरिं नारायणं प्रभुम् । यं वै विश्वस्य कर्तारं जगतस्तस्थुषां पतिम् ।वदन्ति जगतो

ऽध्यक्षमक्षरं परमं पदम् ।।३७।। हिरण्यवर्णं यं गर्भमदिते दितेर्दैत्यनाशनम् । एकं द्वादशधा जज्ञे तस्मै सूर्यात्मने नमः।।३८।।शुक्ले देवान् पितॄन् कृष्णे तर्पयत्यमृतेन यः।यश्च राजा द्विजातीनां तस्मै सोमात्मने नमः।।३९।। महतस्तमसः पारे पुरुषं ह्यतितेज सम् ।यं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति तस्मै ज्ञेयात्मने नमः।।४०।। यं बृहन्तं बृहत्युक्थे यमग्नौ यं महाध्वरे।यं विप्रसङ्घा गायन्ति तस्मै वेदात्मने नमः।।४१।। ऋग्यजु:सामधामानं दशार्धहविरात्मकम् ।यं सप्ततन्तुं तन्वन्ति तस्मै यज्ञात्मने नमः।।४२।। चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च। हूयते च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै होमात्मने नमः।।४३।।यः सुपर्णो यजुर्नाम छन्दोगात्रस्त्रिवृच्छिराः। रथन्तरं बृहत्साम तस्मै स्तोत्रात्मने नमः।।४४।।यः सहस्रसमे सत्रे जज्ञे विश्वसृजामृषिः।हिरण्यपक्षः शकुनिस्तस्मै हंसात्मने नमः ।।४५।। पादाङ्गं सन्धिपर्वाणं स्वरव्यञ्जनभूषणम् । यमाहुरक्षरं दिव्यं तस्मै वागात्मने नमः।।४६।। यज्ञाङ्गो यो वराहो वै भूत्वा गामुज्जहार ह। लोकत्रयहितार्थाय तस्मै वीर्यात्मने नमः।।४७।। यः शेते योगमास्थाय पर्यङ्के नागभूषिते।फणासहस्त्ररचिते तस्मै निद्रात्मने नमः।।४८।। यस्तनोति सतां सेतुमृतेनामृतयोनिना । धर्मार्थव्यवहाराङ्गैस्त स्मै सत्यात्मने नमः।।४९।। यं पृथग्धर्मचरणाः पृथग्धर्मफलैषिणः।पृथग्धर्मैः समर्चन्ति तस्मै धर्मात्मने नमः ।।५०।। यतः सर्वे प्रसूयन्ते ह्यनङ्गात्माङ्गदेहिनः। उन्मादःसर्वभूतानां तस्मै कामात्मने नमः।।५१।। यं च व्यक्तस्थमव्यक्तं विचिन्वन्ति महर्षयः।क्षेत्रे क्षेत्रज्ञमासीनं

तस्मै क्षेत्रात्मने नमः।।५२।। यं त्रिधाऽऽत्मानमात्मस्थं वृतं षोडशभिर्गुणैः। प्राहुः सप्तदशं सांख्यास्तस्मै सांख्यात्मने नमः।।५३।। यं विनिद्रा जितश्वासाः सत्त्वस्थाः संयतेन्द्रियाः। ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ।।५४।। अपुण्यपुण्योपरमे यं पुनर्भवनिर्भयाः । शान्ताः संन्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः ।।५५।। योऽसौ युगसहस्रान्ते प्रदीप्तार्चिर्विभावसुः । सम्भक्षयति भूतानि तस्मै घोरात्मने नमः ।।५६।। संभक्ष्य सर्वभूतानि कृत्वा चैकार्णवं जगत् । बालः स्वपिति यश्चैकस्तस्मै मायात्मने नमः ।।५७।। तद्यस्य नाभ्यां सम्भूतं यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठितम् । पुष्करे पुष्कराक्षस्य तस्मै पद्मात्मने नमः ।।५८।। सहस्रशिरसे चैव पुरुषायामितात्मने । चतुःसमुद्रपर्यायियोगनिद्रात्मने नमः ।।५९।। यस्य केशेषु जीमूता नद्यः सर्वाङ्गसन्धिषु । कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः ।।६०।। यस्मात् सर्वाः प्रसूयन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः । यस्मिंश्चैव प्रलीयन्ते तस्मै हेत्वात्मने नमः ।।६१।। यो निषण्णो भवेद्रात्रौ दिवा भवति विष्ठितः । इष्टानिष्टस्य च द्रष्टा तस्मै द्रष्टात्मने नमः ।।६२।। अकुण्ठं सर्वकार्येषु धर्मकार्यार्थमुद्यतम् । वैकुण्ठस्य च तद्रूपं तस्मै कार्यात्मने नमः ।।६३।। त्रिःसप्तकृत्वो यः क्षत्रंधर्मव्युत्क्रान्तगौरवम् । क्रुद्धो निजघ्ने समरे तस्मै क्रौर्यात्मने नमः ।।६४।। विभज्य पञ्चधाऽऽत्मानं वायुर्भूत्वा शरीरगः । यश्चेष्टयति भूतानि तस्मै वाय्वात्मने नमः ।।६५।। युगेष्वावर्तते योगैर्मासर्त्वयनहायनैः । सर्गप्रलययोः कर्त्ता तस्मै कालात्मने नमः ।।६६।। ब्रह्म वक्त्रं भुजौ क्षत्रं कृत्स्नमूरूदरं विशः । पादौ

यस्याश्रिता: शूद्रास्तस्मै वर्णात्मने नम: ।।६७।। यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षिति: । सूर्यश्चक्षुर्दिश: श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नम: ।।६८।। ब्रह्म वक्त्रं भुजौ क्षत्रं कृत्स्नमूरूदरं विश: । पादौ यस्याश्रिता: शूद्रास्तस्मै वर्णात्मने नम:।।६७।। यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षिति: । सूर्यश्चक्षुर्दिश: श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नम: ।।६८।। पर: कालात् परो यज्ञात् परात्परतरश्च य: । अनादिरादिर्विश्वस्य तस्मै विश्वात्मने नम: ।।६९।। विषये वर्तमानानां यं ते वैशेषिकैर्गुणै: । प्राहुर्विषयगोप्तारं तस्मै गोप्त्रात्मने नम: ।।७०।। अन्नपानेन्धनमयो रसप्राणवि वर्धन: । यो धारयति भूतानि तस्मै प्राणात्मने नम: ।।७१।। प्राणानां धारणार्थाय योऽन्नं भुङ्क्ते चतुर्विधम् । अन्तर्भूत: पचत्यग्निस्तस्मै पाकात्मने नम: ।।७२।। पिङ्गेक्षणसटं यस्य रूपं दंष्ट्रानखायुधम् । दानवेन्द्रान्तकरणं तस्मै दृप्तात्मने नम: ।।७३।। यं न देवा न गन्धर्वा न दैत्या न च दानवा: । तत्त्वतो हि विजानन्ति तस्मै सूक्ष्मात्मने नम: ।।७४।। रसातलगत: श्रीमाननन्तो भगवान् विभु: । जगद्धारयते कृत्स्नं तस्मै वीर्यात्मने नम: ।। ७५।। यो मोहयति भूतानि स्नेहपाशानुबन्धनै: । सर्गस्य रक्षणार्थाय तस्मै मोहात्मने नम: ।।७६।। आत्मज्ञानमिदं ज्ञानं ज्ञात्वा पञ्चस्ववस्थितम् । यं ज्ञानेनाभिगच्छन्ति तस्मै ज्ञानात्मने नम: ।।७७।। अप्रमेयशरीराय सर्वतोबुद्धिचक्षुषे । अनन्तपरिमेयाय तस्मै दिव्यात्मने नम: ।।७८।। जटिने दण्डिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे । कमण्डलुनिषङ्गाय तस्मै ब्रह्मात्मने नम: ।।७९।। शूलिने त्रिदशेशाय त्र्यम्बकाय महात्मने । भस्मदिग्धाङ्गलिङ्गाय तस्मै रूद्रात्मने नम: ।।८० ।।चन्द्रार्धकृतशीर्षाय व्यालयज्ञोपवीतिने

। पिनाकशूल हस्ताय तस्मा उग्रातमने नमः ।।८१।। सर्वभूतात्मभूताय भूतादिनिधनाय च । अक्रोधद्रोहमोहाय तस्मै शान्तात्मने नमः ।।८२।। यस्मिन् सर्वं यतः सर्वं यः सर्वे सर्वतश्च यः । यश्च सर्वमयो नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः ।।८३।। विश्व कर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन् विश्वसम्भव । अपवर्गोऽसि भूतानां पञ्चानां परतः स्थितः ।।८४।। नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु । नमस्ते दिक्षु सर्वासु त्वं हि सर्वमयो निधिः ।।८५।। नमस्ते भगवन् विष्णो लोकानां प्रभवाप्यय । त्वं हि कर्त्ता हृषीकेश संहर्ता चापराजितः ।।८६।। नहि पश्यामि ते भावं दिव्यं हि त्रिषु वर्त्मसु । त्वां तु पश्यामि तत्त्वेन यत्ते रूपं सनातनम् ।।८७।। दिवं ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां देवी वसुन्धरा । विक्रमेण त्रयो लोकाः गुह्योऽसि सनातनः ।।८८।। दिशो भुजा रविश्चक्षुर्वीर्ये शुक्रः प्रतिष्ठितः । सप्त मार्गा निरूद्धास्ते वायोरमिततेजसः ।।८९।। अतसीपुष्प संकाशं पीतवाससमच्युतम् । ये नमस्यन्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भयम् ।।९०।। एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः । दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ।।९१।। कृष्णव्रताः कृष्णमनुस्मरन्तो, रात्रौ च कृष्णं पुनरूत्थिता ये । ते कृष्णदेहाः प्रविशन्ति कृष्ण- माज्यं यथा मन्त्रहुतं हुताशे ।।९२।। नमो नरकसंत्रासरक्षामण्डलकारिणे । संसारनिम्नगावर्ततरिकाष्ठाय विष्णवे ।।९३।। नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च । जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ।।९४।। प्राणकान्तारपाथेयं संसारोच्छेदभेषजम् । दुःखशोकपरित्राणं हरिरित्यक्षरद्वयम् ।।९५।। यथा विष्णुमयं सत्यं यथा विष्णुमयं जगत् । यथा विष्णुमयं सर्वं पाप्मा मे नश्यतां तथा ।।९६।। त्वां

प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे । यच्छ्रेयः पुण्डरीकाक्ष तद्ध्यायस्व सुरोत्तम ॥९७॥ इति विद्यातपोयोनिरयोनि र्विष्णुरीडितः । वाग्यज्ञेनार्चितो देवः प्रीयतां मे जनार्दनः ॥९८॥ नारायणः परं ब्रह्म नारायणपरं तपः । नारायणः परो देवः सर्वं नारायणः सदा ॥९९॥ एतावदुक्त्वा वचनं भीष्मस्तद्गतमानसः । नम इत्येव कृष्णाय प्रणाममकरोत्तदा ॥१००॥ अभिगम्य तु योगेन भक्तिं भीश्मस्य माधवः । त्रैलोक्यदर्शनं ज्ञानं दिव्यं दत्त्वा ययौ हरिः ॥१०१॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे ततस्ते ब्रह्मवादिनः । भीष्मं वाग्भिर्वाष्प कण्ठास्तमानर्चुर्महामतिम् ॥१०२॥ ते स्तुवन्तश्च विप्राग्र्याः केशवं पुरूषोत्तमम् । भीष्मं च शनकैः सर्वे प्रशशंसुः पुनः पुनः ॥१०३॥ विदित्वा भक्तियोगं तु भीष्मस्य पुरूषोत्तमः । सहसोत्थाय संहृष्टो यानमेवान्वपद्यत ॥१०४॥ केशवः सात्यकिश्चापि रथेनैकेन जग्मतुः । अपरेण महात्मानौ युधिष्ठिरधनञ्जयौ ॥१०५॥ भीमसेनो यमौ चोभौ रथमेकं समाश्रिताः । कृपो युयुत्सुः सूतश्च सञ्जयश्च परंतपः ॥१०६॥ ते रथैर्नगराकारैः प्रयाताः पुरूषर्षभाः । नेमिघोषेण महता कम्पयन्तो वसुन्धराम् ॥१०७॥ ततो गिरः पुरूषवरस्तवान्विता द्विजेरिताः पथि सुमनाः स शुश्रुवे । कृताञ्जलिं प्रणतमथापरं जनं स केशिहा मुदितमनाभ्यनन्दत ॥१०८॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि

भीष्मस्तवराजः समाप्तः ॥

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ अनुस्मृतिः

शतानीक उवाच

महामते महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद । अक्षीणकर्म बन्धस्तु पुरूषो द्विजसत्तम ।।१।। सततं किं जपेज्जाप्यं विबुधः किमनुस्मरन् । मरणे यज्जपेज्जाप्यं यं च भावमनुस्मरन् ।।२।। यं च ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठ पुरूषो मृत्युमागतः । परं पदमवाप्नोति तन्मे वद महामुने ।।३।। शौनक उवाच- इदमेव महाप्राज्ञ पृष्टवांश्च पितामहम् । भीष्मं धर्मभृतां श्रेष्ठं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।।४।।युधिष्ठिर उवाच-पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद । प्रयाणकाले किं जप्यं मोक्षिभिस्तत्त्वचिन्तकै :।।५।। किमनुस्मन् कुरूश्रेष्ठ मरणे पर्युपस्थिते । प्राप्नुयात्परमां सिद्धिं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।।६।।भीष्म उवाच-सद्युक्तिसहितः सूक्ष्म उक्तः प्रश्नस्त्वयानघ । शृणुष्वावहितो राजन्नारदेन पुरा श्रुतम् ।।७।। श्रीवत्साङ्कं जगद्बीजमनन्तं लोकसाक्षिणम् । पुरा नारायणं देवं नारदः परिपृष्टवान् ।।८।। नारद उवाच-त्वामक्षरं परं ब्रह्म निर्गुणं तमसः परम् । आहुर्वेद्यं परं धाम ब्रह्मादि कमलोद्भवम् ।।९।। भगवन् भूतभव्येश श्रद्दधानै र्जितेन्द्रियैः । कथं भक्तैर्विचिन्त्योऽसि योगिभिर्मोक्ष काङ्क्षिभिः ।।१०।। किं च जप्यं जपेन्नित्यं कल्यमुत्थाय मानवः । कथं युञ्जन् सदा ध्यायेद् ब्रूहि तत्त्वं सनातनम् ।।११।।भीष्म उवाच-श्रुत्वा तस्य तु देवर्षेर्वाक्यं वाचस्पतिः स्वयम् । प्रोवाच भगवान्विष्णुर्नारदं वरदः प्रभुः ।।१२।। श्रीभगवानुवाच-हन्त ते कथयिष्यामि इमां दिव्यामनुस्मृतिम् । यामधीत्य प्रयाणे तु मद्भावायोपपद्यते ।।१३।। ॐकारमग्रतः कृत्वा मां नमस्कृत्य नारद । एकाग्रः

प्रयतो भूत्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।।१४।। ॐ नमो भगवते वासुदेवायेति । इत्युक्तो नारदः प्राह प्राञ्जलिः प्रणतः स्थिरः । सर्वदेवेश्वरं विष्णुं सर्वात्मानं हरिं प्रभुम् ।।१५।।

नारद उवाच -अव्यक्तं शाश्वतं देवं प्रभवं पुरूषोत्तमम् । प्रपद्ये प्राञ्जलिर्विष्णुमक्षरं परमं पदम् ।।१६।। पुराणं प्रभवं नित्यमक्षयं लोकसाक्षिणम् । प्रपद्ये पुण्डरीकाक्षमीशं भक्तानुकम्पिनम् ।।१७।। लोकनाथं सहस्राक्षमद्भुतं परमं पदम् । भगवन्तं प्रपन्नोऽस्मि भूतभव्यभवत्प्रभुम् ।।१८।। स्त्रष्टारं सर्वलोकानामनन्तं विश्वतोमुखम् । पद्मनाभं हृषीकेशं प्रपद्ये सत्यमच्युतम् ।।१९।। हिरण्यगर्भममृतं भूगर्भं परतः परम् । प्रभोः प्रभुमनाद्यन्तं प्रपद्ये तं रविप्रभम् ।।२०।। सहस्रशीर्षं पुरूषं महर्षिं तत्त्वभावनम् । प्रपद्ये सूक्ष्ममचलं वरेण्यमभयप्रदम् ।।२१।। नारायणं पुराणर्षिं योगात्मानं सनातनम् । संस्थानं सर्वतत्त्वानां प्रपद्ये ध्रुवमीश्वरम् ।।२२।। यः प्रभुः सर्वभूतानां येन सर्वमिदं ततम् । चराचरगुरूर्विष्णुः स मे देवः प्रसीदतु ।।२३।। यस्मादुत्पद्यते ब्रह्मा पद्मयोनिः पितामहः । ब्रह्मयोनिर्हि विश्वात्मा स मे विष्णुः प्रसीदतु ।।२४।। यः पुरा प्रलये प्राप्ते नष्टे स्थावरजङ्गमे । ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु नष्टे लोके परावरे ।।२५।। आभूतसंप्लवे चैव प्रलीने प्रकृतौ महान् । एकस्तिष्ठति विश्वात्मा स मे विष्णुः प्रसीदतु ।।२६।। चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च । हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ।।२७।। पर्जन्यः पृथिवी सस्यं कालो धर्मः क्रियाक्रिये । गुणाकरः स मे बभ्रुर्वासुदेवः प्रसीदतु ।।२८।। अग्नीषोमार्कताराणां ब्रह्मरूद्रेन्द्रयोगिनाम्। यस्तेजयति तेजांसि स मे विष्णुः प्रसीदतु ।।२९।। योगावास नमस्तुभ्यं सर्वावास वरप्रद । यज्ञगर्भ

हिरण्याङ्ग पञ्चयज्ञ नमोऽस्तु ते ।।३०।। चतुर्मूर्ति परं धाम लक्ष्म्यावास परार्चित । सर्वावास नमस्तेऽस्तु वासुदेव प्रधानकृत् ।।३१।। अजस्त्वमगमः पन्था ह्यमूर्तिर्विश्वमूर्तिधृक् । विकर्तः पञ्चकालज्ञ नमस्ते ज्ञानसागर ।।३२।। अव्यक्ताद्व्यक्तमुत्पन्नं व्यक्ताद्यस्तु परोऽक्षरः । यस्मात् परतरं नास्ति तमस्मि शरणं गतः ।।३३।। न प्रधानो न च महान् पुरूषश्चेतनो ह्यजः । अनयोर्यः परतरस्तमस्मि शरणं गतः ।।३४।। चिन्तयन्तो हि यं नित्यं ब्रह्मेशानादयः प्रभुम् । निश्चयं नाधिगच्छन्ति तमस्मि शरणं गतः ।।३५।। जितेन्द्रिया महात्मानो ज्ञानध्यानपरायणाः । यं प्राप्य न निवर्तन्ते तमस्मि शरणं गतः ।।३६।। एकांशेन जगत्सर्वमवष्टभ्य विभुः स्थितः । अग्राह्यो निर्गुणो नित्यस्तमस्मि शरणं गतः ।।३७।। सोमार्काग्निमयं तेजो या च तारामयी द्युतिः । दिवि संजायते योऽयं स महात्मा प्रसीदतु ।।३८।। गुणादिर्निर्गुणश्चाद्यो लक्ष्मीवांश्चेतनो ह्यजः । सूक्ष्मः सर्वगतो योगी स महात्मा प्रसीदतु ।।३९।। सांख्ययोगाश्च ये चान्ये सिद्धाश्च परमर्षयः । यं विदित्वा विमुच्यन्ते स महात्मा प्रसीदतु ।।४०।। अव्यक्तः समधिष्ठाता ह्यचिन्त्यः सदसत्परः । आस्थितिः प्रकृतिश्रेष्ठः महात्मा प्रसीदतु ।।४१।। क्षेत्रज्ञः पञ्चधा भुङ्क्ते स महात्मा प्रसीदतु ।।४२।। सूर्यमण्ये स्थितः सोमस्तस्य मध्ये च या स्थिता । भूतबाह्या च या दीप्तिः स महात्मा प्रसीदतु ।।४३।। नमस्ते सर्वतः सर्व सर्वतोऽक्षिशिरोमुख । निर्विकार नमस्तेऽस्तु साक्षी क्षेत्रे व्यवस्थितः ।।४४।। अतीन्द्रिय नमस्तुभ्यं लिङ्गैर्व्यक्तैर्न मीयसे । ये च त्वां नाभिजानन्ति संसारे संसरन्ति ते ।।४५।। कामक्रोधविनिर्मुक्ता रागद्वेषविवर्जिताः । नान्यभक्ता विजानन्ति न पुनर्नारका द्विजाः ।।४६।। एकान्तिनो हि निर्द्वन्द्वा

निराशीः कर्मकारिणः । ज्ञानाग्निदग्धकर्माणस्त्वां विशन्ति विनिश्चिताः ।।४७।। अशरीरं शरीरस्थं समं सर्वेषु देहिषु । पुण्यपापविनिर्मुक्ता भक्तास्त्वां प्रविशन्त्यत ।।४८।। अव्यक्तं बुद्ध्यहंकारमनोभूतेन्द्रियाणि च । त्वयि तानि च तेषु त्वं न तेषु त्वं न ते त्वयि ।।४९।। एकत्वान्यत्वनानात्वं ये विदुर्यान्ति ते परम् । समोऽसि सर्वभूतेषु न ते द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।।५०।। समत्वमभिकाङ्क्षेऽहं भक्त्या वै नान्यचेतसा । चराचरमिदं सर्वं भूतग्रामं चतुर्विधम् ।।५१।। त्वया त्वय्येव तत्प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव । स्रष्टा भोक्तासि कूटस्थो ह्यतत्त्वस्तत्त्वसंज्ञितः ।।५२।। अकर्महेतुरचलः पृथगात्मन्यवस्थितः । न ते भूतेषु संयोगो भूततत्त्वगुणातिगः ।।५३।। अहंकारेण बुद्ध्या वा न ते योगस्त्रिभिर्गुणैः । न ते धर्मोऽस्त्यधर्मो वा नारम्भो जन्म वा पुनः ।।५४।। जरामरणमोक्षार्थं त्वां प्रपन्नोऽस्मि सर्वशः । ईश्वरोऽसि जगन्नाथ ततः परम उच्यसे ।।५५।। भक्तानां यद्धितं देव तद्ध्यहि त्रिदशेश्वर । विषयैरिन्द्रियैर्वापि न मे भूयः समागमः ।।५६।। पृथिवीं यातु मे घ्राणं यातु मे रसना जलम् । रूपं हुताशनं यातु स्पर्शो यातु च मारुतम् ।।५७।। श्रोत्रमाकाशमप्येतु मनो वैकारिकं पुनः । इन्द्रियाण्यपि संयान्तु स्वासु स्वासु च योनिषु ।।५८।। पृथिवी यातु सलिलमापोऽग्निमनलोऽनिलम् । वायुराकाशमप्येतु मनश्चाकाश एव च ।।५९।। अहंकारं मनो यातु मोहनं सर्वदेहिनाम् । अहंकारस्ततो बुद्धिं बुद्धिरव्यक्तमच्युत ।।६०।। प्रधाने प्रकृतिं याते गुणसाम्ये व्यवस्थिते । वियोगः सर्वकरणैर्गुणभूतैश्च मे भवेत् ।।६१।। निष्कैवल्यपदं तात काङ्क्षेऽहं परमं तव । एकीभावस्त्वया मेऽस्तु न मे जन्म भवेत्

पुनः ।।६२।। त्वद्बुद्धिस्त्वद्गतप्राणस्त्वद्भक्तस्त्वत्परायणः । त्वामेवाहं स्मरिष्यामि मरणे पर्युपस्थिते ।।६३।। पूर्वदेहकृता ये मे व्याधयः प्रविशन्तु माम् । अर्दयन्तु च दुःखानि ऋणं मे प्रतिमुञ्चतु ।।६४।। अनुध्यातोऽसि देवेश न मे जन्म भवेत्पुनः । तस्माद् ब्रवीमि कर्माणि ऋणं मे न भवेदिति ।।६५।। उपतिष्ठन्तु मां सर्वे व्याधयः पूर्वसंचिताः । अनृणो गन्तुमिच्छामि तद्विष्णोः परमं पदम् ।।६६।। श्रीभगवानुवाच- अहं भगवतस्तस्य मम चासौ सनातनः । तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ।।६७।। कर्मेन्द्रियाणि संयम्य पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च । दशेन्द्रियाणि मनसि अहंकारे तथा मनः ।।६८।। अहंकारं तथा बुद्धौ बुद्धिमात्मनि योजयेत् । यतबुद्धीन्द्रियः पश्यन् बुद्ध्या बुद्ध्येत् परात्परम् ।।६९।। ममायमिति यस्याहं येन सर्वमिदं ततम् । आत्मनाऽऽत्मनि संयोज्य परमात्मन्यनुस्मरेत् ।।७०।। ततो बुद्धेः परं बुद्ध्वा लभते न पुनर्भवम् । मरणे समनुप्राप्ते यश्चैवं मामनुस्मरेत् ।।७१।। अपि पापसमाचारः स याति परमां गतिम् । ॐ नमो भगवते तस्मै देहिनां परमात्मने ।।७२।। नारायणाय भक्तानामेकनिष्ठाय शाश्वते । इमामनुस्मृतिं दिव्यां वैष्णवीं सुसमाहितः ।।७३।। स्वपन्विबुध्यंश्च पठन् यत्र तत्र समभ्यसेत् । पौर्णमास्याममायां च द्वादश्यां च विशेषतः ।।७४।। श्रावयेच्छ्रद्दधानांश्च मद्भक्तांश्च विशेषतः । यद्यहंकारमाश्रित्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।।७५।। कुर्वंस्तत्फलमाप्नोति पुनरावर्तनं तु तत् । अभ्यर्चयन् पितॄन् देवान् पठन् जुह्वन् बलिं ददत् ।।७६।। ज्वलन्नग्निं स्मरेद्यो मां स याति परमां गतिम् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ।।७७।। यज्ञं दानं तपस्तस्मात्कुर्यादाशीर्विवर्जितः । नम

इत्येव यो ब्रूयान्मद्भक्तः श्रद्धयान्वितः ।।७८।। तस्याक्षयो भवेल्लोकः श्वपाकस्यापि नारद । किं पुनर्ये यजन्ते मां साधका विधिपूर्वकम् ।।७९।। श्रद्धावन्तो यतात्मानस्ते मां यान्ति मदाश्रिताः । कर्माण्याद्यन्तवन्तीह मद्भक्तो नान्तमश्नुते ।।८०।। मामेव तस्माद्देवर्षे ध्याहि नित्यमतन्द्रितः । अवाप्स्यसि ततः सिद्धिं द्रक्ष्यस्येव पदं मम ।।८१।। अज्ञानाय च यो ज्ञानं दद्याद्धर्मोपदेशतः । कृत्स्नां वा पृथिवीं दद्यात्तेन तुल्यं च तत् फलम् ।।८२।। तस्मात्प्रदेयं साधुभ्यो जन्मबन्धभयापहम् । एवं दत्त्वा नरश्रेष्ठ श्रेयो वीर्यं च विन्दति ।।८३।। अश्वमेधसहस्त्राणां सहस्त्रं यः समाचरेत् । नासौ पदमवाप्नोति मद्भक्तैर्यदवाप्यते ।।८४।। भीष्मउवाच- एवं पृष्टः पुरा तेन नारदेन सुरर्षिणा । यदुवाच तदा शम्भुस्तदक्तं तव सुव्रत ।।८५।। त्वमप्येकमना भूत्वा ध्याहि ध्येयं गुणातिगम् । भजस्व सर्वभावेन परमात्मानमव्ययम् ।।८६।। श्रुत्वैतन्नारदो वाक्यं दिव्यं नारायणेरितम् । अत्यन्तभक्तिमान् देव एकान्तत्वमुपेयिवान् ।।८७।। नारायणमृषिं देवं दशवर्षाण्यनन्यभाक् । इद्र जपन् वै प्राप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ।।८८।। किं तस्य बहुभिर्मन्त्रैर्भक्तिर्यस्य जनार्दने । नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ।।८९।। इमां रहस्यां परमामनुस्मृति-मधीत्य बुद्धिं लभते च नैष्ठिकीम् । विहाय दुःखान्यपमुच्य सङ्कटात् स वीतरागो विचरेन्महीमिमाम् ।।९०।।

इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्त्र्या संहितायां वैयासिक्यां शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि श्रीविष्णोर्दिव्यमनुस्मृतिस्तोत्रं सम्पूर्णम् ।।

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ गजेन्द्रमोक्षः

नारद उवाच-याञ्जप्यान्भगवद्भक्त्या प्रह्लादो दानवोऽजपत् । गजेन्द्रमोक्षणादींस्तु चतुरस्तान्वदस्व मे ।।१।। पुलस्त्य उवाच-शृणुष्व कथयिष्यामि जप्यानेतांस्तपोधन । दुःस्वप्न नाशो भवति यैरूक्तैः संश्रुतैः स्मृतैः ।।२।। गजेन्द्रमोक्षणं त्वादौ शृणुष्व तदनन्तरम् । सारस्वतं ततः पुण्यौ पापप्रशमनौ स्तवौ ।।३।। सर्वरत्नमयः श्रीमांस्त्रिकूटो नाम पर्वतः । सुतः पर्वतराजस्य सुमेरोर्भास्करद्युतेः ।।४।। क्षीरोदजल वीच्यग्रैर्धौतामलशिला तलः । उत्थितः सागरं भित्त्वा देवर्षिगणसेवितः ।।५।। अप्सरोभिः परिवृतः श्रीमान्प्रस्र वणाकुलः । गन्धर्वैः किन्नरैर्यक्षैः सिद्धचारणपन्नगैः ।।६।। विद्याधरैः सपत्नीकैः संयतैश्च तपस्विभिः । वृकद्वीपिगजेन्द्रैश्च वृतगात्रो विराजते ।।७।। पुन्नागैः कर्णिकारैश्च बिल्वामलकपाटलैः । चूतनीपकदम्बैश्च चन्दनागुरूचम्पकैः ।।८।। शालैस्तालैस्त मालैश्च सरलार्जुनपर्पटैः । तथान्यैर्विविधैर्वृक्षैः सर्वतः समलंकृतः ।।९।। नानाधात्वङ्कितैः शृङ्गैः प्रस्नवद्भिः समन्ततः । शोभितो रूचिरप्रख्यैस्त्रिभिर्विस्तीर्णसानुभिः ।।१०।। मृगैः शाखामृगैः सिंहैर्मातङ्गैश्च सदामदैः । जीवंजीवकसंघुष्टैश्चकोरशिखिनादितैः ।।११।। तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यं दिवाकरः । नानापुष्पसमाकीर्णं नानागन्धाधिवासितम् ।।१२।। द्वितीयं राजतं शृङ्गं सेवते यन्निशाकरः । पाण्डुराम्बुदसङ्काशं तुषारचयसंनिभम् ।।१३।। वज्रेन्द्रनीलवैडूर्यतेजोभिर्भासय - न्दिशः । तृतीयं ब्रह्मसदनं प्रकृष्टं शृङ्गमुत्तमम् ।।१४।। न

तत्कृतध्ना: पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः । नातप्ततपसो लोके ये च पापकृतो जनाः ।।१५।। तस्य सानुमतः पृष्ठे सरः काञ्चनपङ्कजम् । कारण्डवसमाकीर्णं राजहंसोपशोभितम् ।।१६।। कुमुदोत्पलकह्लारैः पुण्डरीकैश्च मण्डितम् । कमलैः शतपत्रैश्च काञ्चनैः समलङ्कृतम् ।।१७।। पत्रैर्मरकतप्रख्यैः पुष्पैः काञ्चनसंनिभैः । गुल्मैः कीचकवेणूनां समन्तात्परिवेष्टितम् ।।१८।। तस्मिन्सरसि दुष्टात्मा विरूपोऽन्तर्जलेशयः । आसीद् ग्राहो गजेन्द्राणां रिपुराकेकरेक्षणः ।।१९।। अथ दन्तोज्ज्वलमुखः कदाचिद् गजयूथपः । मदस्रावी जलाकाङ्क्षी पादचारीव पर्वतः ।।२०।। वासयन्मदगन्धेन गिरिमैरावतोपमः । गजो ह्यञ्जनसङ्काशो मदाच्चलितलोचनः ।।२१।। तृषितः पातुकामोऽसौ अवतीर्णश्च तज्जलम् । सलीलः पङ्कजवने यूथमध्यगतश्चरन् ।।२२।। गृहीतस्तेन रौद्रेण ग्राहेणाव्यक्तमूर्तिना । पश्यन्तीनां करेणूनां क्रोशन्तीनां च दारूणाम् ।।२३।। ह्रियते पङ्कजवने ग्राहेणातिबलीयसा । वारूणैः संयतः पाशैर्निष्प्रयत्नगतिः कृतः ।।२४।। वेष्ट्यमानः सुघोरैस्तु पाशैर्नागो दृढैस्तथा । विस्फूर्य च यथाशक्ति विक्रोशंश्च महारवान् ।।२५।। व्यथितः स निरूत्साहो गृहीतो घोरकर्मणा । परमापदमापन्नो मनसाऽचिन्तयद्धरिम् ।।२६।। स तु नागवरः श्रीमान्नारायणपरायणः । तमेव शरणं देवं गतः सर्वात्मना तदा ।।२७।। एकात्मा निगृहीतात्मा विशुद्धेनान्तरात्मना । जन्मजन्मान्तराभ्यासाद्भक्तिमान्गरूडध्वजे ।।२८।। नान्यं देवं महादेवात् पूजयामास केशवात् । मथितामृतफेनाभं शङ्खचक्रगदाधरम् ।।२९।। सहस्रशुभनामानमादिदेवमजं विभुम् । प्रगृह्य पुष्कराग्रेण काञ्चनं कमलोत्तमम्

।आपद्विमोक्षमन्विच्छन्गजः स्तोत्रमुदीरयत् ।।३०।। गजेन्द्र उवाच-ॐनमो मूलप्रकृतये अजिताय महात्मने । अनाश्रिताय देवाय निःस्पृहाय नमोऽस्तु ते ।।३१।। नम आद्याय बीजाय आर्षेयाय प्रवर्तिने । अनन्तराय चैकाय अव्यक्ताय नमो नमः ।।३२।। नमो गुह्याय गूढाय गुणाय गुणवर्तिने । अप्रतर्क्याप्रमेयाय अतुलाय नमो नमः ।।३३।। नमः शिवाय शान्ताय निश्चिन्ताय यशस्विने । सनातनाय पूर्वाय पुराणाय नमो नमः ।।३४।। नमो देवाधिदेवाय स्वभावाय नमो नमः । नमो जगत्प्रतिष्ठाय गोविन्दाय नमो नमः ।।३५।। नमोऽस्तु पद्मनाभाय नमो योगोद्भवाय च ।विश्वेश्वराय देवाय शिवाय हरये नमः ।।३६।। नमोऽस्तु तस्मै देवाय निर्गुणाय गुणात्मने । नारायणाय विश्वाय देवानां परमात्मने ।।३७।। नमो नमः कारणवामनाय नारायणायामितविक्रमाय । श्रीशार्ङ्गचक्रासिगदाधराय नमोऽस्तु तस्मै पुरूषोत्तमाय ।। ३८।। गुह्याय वेदनिलयाय महोदराय सिंहाय दैत्यनिधनाय चतुर्भुजाय ।ब्रह्मेन्द्ररूद्रमुनिचारणसंस्तुताय देवोत्तमाय वरदाय नमोऽच्युताय ।।३९।। नागेन्द्रदेहशयनासनसुप्रियाय गोक्षीरहेमशुकनीलघनोपमाय । पीताम्बराय मधुकैटभनाशनाय विश्वाय चारूमुकुटाय नमोऽजराय ।।४०।। नाभिप्रजातकमलस्थचतुर्मुखायक्षीरोदकार्णवनिकेतयशोधराय । नानाविचित्रमुकुटाङ्गदभूषणाय सर्वेश्वराय वरदाय नमो वराय ।।४१।। भक्तिप्रियाय वरदीप्तसुदर्शनाय फुल्लारविन्दविपुलायतलोचनाय । देवेन्द्रविघ्नशमनोद्यत पौरूषाय योगेश्वराय विरजाय नमो वराय ।।४२।। ब्रह्मायनाय त्रिदशायनाय लोकाधिनाथाय भवापनाय । नारायणायात्महितायनाय महावराहाय नमस्करोमि ।।४३।। कूटस्थमव्यक्तमचिन्त्यरूपं नारायणं कारणमादिदेवम् ।

युगान्तशेषं पुरूषं पुराणं तं देवदेवं शरणं प्रपद्ये ।।४४।। योगेश्वरं चारूविचित्रमौलि-मज्ञेयमग्र्यं प्रकृतेः परस्थम् । क्षेत्रज्ञमात्मप्रभवं वरेण्यं तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ।।४५।। अदृश्यमव्यक्तमचिन्त्यमव्ययं महर्षयो ब्रह्ममयं सनातनम् । वदन्ति यं वै पुरूषं सनातनं तं देवगुह्यं शरणं प्रपद्ये ।।४६।। यदक्षरं ब्रह्म वदन्ति सर्वगं निशम्य यं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते । तमीश्वरं तृप्तमनुत्तमैर्गुणैः परायणं विष्णुमुपैमि शाश्वतम् ।।४७।। कार्यं क्रिया कारणमप्रमेयं हिरण्यबाहुं वरपद्मनाभम् । महाबलं वेदनिधिं सुरेशं व्रजामि विष्णुं शरणं जनार्दनम् ।।४८।। किरीटकेयूरमहार्हनिष्कै- र्मण्युत्तमालंकृतसर्वगात्रम् । पीताम्बरं काञ्चनभक्तिचित्रं मालाधरं केशवमभ्युपैमि ।। ४९।। भवोद्भवं वेदविदां वरिष्ठं योगात्मनां सांख्यविदां वरिष्ठम् । आदित्यरूद्राश्विवसुप्रभावं प्रभुं प्रपद्येऽच्युतमात्मवन्तम् ।।५०।। श्रीवत्साङ्कं महादेवं देवगुह्यमनौपमम् । प्रपद्ये सूक्ष्ममचलं वरेण्यमभयप्रदम् ।।५१।। प्रभवं सर्वभूतानां निर्गुणं परमेश्वरम् । प्रपद्ये मुक्तसङ्गानां यतीनां परमां गतिम् ।।५२।। भगवन्तं गुणाध्यक्षमक्षरं पुष्करेक्षणम् । शरण्यं शरणं भक्त्या प्रपद्ये भक्तवत्सलम् ।।५३।। त्रिविक्रमं त्रिलोकेशं सर्वेषां प्रपितामहम् । योगात्मानं महात्मानं प्रपद्येऽहं जनार्दनम् ।।५४।। आदिदेवमजं शम्भुं व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् । नारायणमणीयांसं प्रपद्ये ब्राह्मणप्रियम् ।।५५।। नमो वराय देवाय नमः सर्वसहाय च । प्रपद्ये देवदेवेशमणीयांसमणोः सदा ।।५६।। एकाय लोकतत्त्वाय परतः परमात्मने । नमः सहस्त्रशिरसे अनन्ताय महात्मने ।।५७।। त्वामेव परमं देवमृषयो वेदपारगाः । कीर्तयन्ति च यं सर्वे ब्रह्मादीनां परायणम् ।।५८।। नमस्ते

पुण्डरीकाक्ष भक्तानामभयप्रद । सुब्रह्मण्य नमस्तेऽस्तु त्राहि मां शरणागतम् ।।५९।। पुलस्त्य उवाच-भक्तिं तस्यानुसञ्चिन्त्य नागस्यामोघसम्भवः । प्रीतिमानभवद् विष्णुः शङ्खचक्रगदाधरः ।।६०।। सांनिध्यं कल्पयामास तस्मिन् सरसि केशवः । गरूडस्थो जगत्स्वामी लोकाधारस्तपोधनः ।।६१।। ग्राहग्रस्तं गजेन्द्रं तं तं ग्राहं जलाशयात् । उज्जहाराप्रमेयात्मा तरसा मधुसूदनः ।।६२।। स्थलस्थं दारयामास ग्राहं चक्रेण माधवः । मोक्षयामास नागेन्द्रं पाशेभ्यः शरणागतम् ।।६३।। स हि देवलशापेन हूहूर्गन्धर्वसत्तमः । ग्राहत्वमगमत् कृष्णाद् वधं प्राप्य दिवंगतः ।।६४।। गजोऽपि विष्णुना स्पृष्टो जातो दिव्यवपुःपुमान् । आपद्विमुक्तौ युगपद् गजगन्धर्वसत्तमौ ।।६५।। प्रीतिमान् पुण्डरीकाक्षः शरणागतवत्सलः । अभवत्त्वथ देवेशस्ताभ्यां चैव प्रपूजितः ।।६६।। इदं च भगवान् योगी गजेन्द्रं शरणागतम् । प्रोवाच मुनिशार्दूल मधुरं मधुसूदनः ।।६७।। श्रीभगवानुवाच -ये मां त्वां च सरश्चैव ग्राहस्य च विदारणम् । गुल्मकीचकरेणूनां रूपं मेरोः सुतस्य च ।।६८।। अश्वत्थं भास्करं गङ्गां नैमिषारण्यमेव च । संस्मरिष्यन्ति मनुजाः प्रयताः स्थिरबुद्धयः ।।६९।। कीर्तयिष्यन्ति भक्त्या च श्रोष्यन्ति च शुचिव्रताः । दुःस्वप्नो नश्यते तेषां सुस्वप्नश्च भविष्यति ।।७०।। मात्स्यं कौर्मं च वाराहं वामनं तार्क्ष्यमेव च नारसिंहं च नागेन्द्रं सृष्टिप्रलयकारकम् ।।७१।। एतानि प्रातरूत्थाय संस्मरिष्यन्ति ये नराः । सर्वपापैः प्रमुच्यन्ते पुण्यं नोकमवाप्नुयुः ।।७२।। पुलस्त्य उवाच-एवमुक्त्वा हृषीकेशो गजेन्द्रं गरूडध्वजः । स्पर्शयामास हस्तेन गजं गन्धर्वमेव च ।।७३।। ततो दिव्यवपुर्भूत्वा गजेन्द्रो मधुसूदनम् ।

जगाम शरणं विप्र नारायणपरायणः ।।७४।। ततो नारायणः श्रीमान् मोक्षयित्वा गजोत्तमम् । पापबन्धाच्च शापाच्च ग्राहं चाद्भुतकर्मकृत् ।।७५।। ऋषिभिः स्तूयमानश्च देवगुह्यपरायणैः । गतः स भगवान् विष्णुर्दुर्विज्ञेयगतिः प्रभुः ।।७६।। गजेन्द्रमोक्षणं दृष्ट्वा देवा शक्रपुरोगमाः । [illegible] महात्मानं प्रभुं नारायणं हरिम् ।।७७।। महर्षयश्च गावश्च दृष्ट्वा गजविमोक्षणम् । विस्मयोत्फुल्लनयनाः संस्तुवन्ति जनार्दनम् ।।७८।। प्रजापतिपति ब्रह्मा चक्रपाणिविचेष्टितम् । गजेन्द्रमोक्षणं दृष्ट्वा इद्र वचनमब्रवीत् ।।७९।। य इद्र शृणुयान्नित्यं प्रातरूत्थाय मानवः । प्राप्नुयात् परमां सिद्धिं दुःस्वप्नस्तस्य नश्यति ।।८०।। गजेन्द्रमोक्षणं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् । कथितेन स्मृतेनाथ श्रुतेन च तपोधन । गजेन्द्रमोक्षणेनेह सद्यः पापात् प्रमुच्यते ।।८१।। एतत् पवित्रं परमं सुपुण्यं संकीर्तनीयं चरितं मुरारेः । यस्मिन् किलोक्ते बहुपापबन्धना- ल्लभ्यते मोक्षो द्विरदेन यद्वत् ।।८२।। अजं वरेण्यं वरपद्मनाभं नारायणं ब्रह्मनिधिं सुरेशम् । तं देवगुहं पुरूषं पुराणं वन्दाम्यहं लोकपतिं वरेण्यम् ।।८३।। पुलस्त्य उवाच- एतत् तवोक्तं प्रवरं स्तवानां स्तवं मुरारेर्वरनागकीर्तनम् । यं कीर्त्य संश्रुत्य तथा विचिन्त्य पापापनोदं पुरूषो लभेत ।।८४।।

इति श्रीवामनपुराणे वामनप्रादुर्भावे गजेन्द्रमोक्षः समाप्तः ।।